

รายงานการสำรวจทางโบราณคดีในประเทศไทย

(วันที่ ๒๕ กรกฎาคม - ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๗)

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล

จาก

เรื่อง *Rapport de Mission* ของ *Dr. Jean Boisselier**

ข้าพเจ้าได้รับเชิญจากกรมศิลปากรให้เดินทางมาสำรวจในประเทศไทยเป็นเวลา ๔ เดือน เพื่อศึกษาเกี่ยวกับปัญหาทางคันโบราณคดี อันเกิดจากการขุดค้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ และเพื่อค้นคว้าเกี่ยวกับวิชาโบราณคดีไทย ข้าพเจ้าได้แบ่งการค้นคว้าของข้าพเจ้าออกดังนี้ คือ

๑. เกี่ยวกับสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และลักษณะรูปภาพของอาณาจักรสุโขทัย อยู่ธรรมาและลานนา

๒. เกี่ยวกับโบราณสถานขอมภาคเหนือ ภาคตะวันตก และภาคกลางของประเทศไทย (สำหรับโบราณสถานขอมทางภาคตะวันออก ซึ่งมีจำนวนมากที่สุดและสำคัญที่สุดนั้น ข้าพเจ้าได้เคยพิจารณาแล้วเมื่อเดินทางเข้ามาในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘)

๓. เกี่ยวกับศิลปทวารวดี ทั้งนี้ ก็เพื่อพิจารณาลักษณะรูปภาพ กำหนดถึงอิทธิพลของศิลปะแบบนี้รวมทั้งกำหนดอายุ

นอกจากนี้ ก็ยังมีอีก ๒ ข้อที่ไม่กว้างขวางเท่า ๓ ข้อแรก คือ

๔. อายุและลักษณะของพระธาตุพนม
๕. อายุของสกุลช่างศรีเทพและความเกี่ยวพันระหว่างสกุลช่างแบบนี้กับศิลปะในถิ่นใกล้เคียง

การค้นคว้าของข้าพเจ้าเกี่ยวกับศิลปทวารวดีจะสำคัญที่สุด ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าการขุดค้นทางโบราณคดีของกรมศิลปากร เมื่อ ๕ ปี ที่ล่วงมา ได้เผยให้เห็นโบราณวัตถุเป็นจำนวนมากที่น่าสนใจ การขุดค้นเหล่านี้กระทำขึ้นในดินที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน เป็นต้นว่า ที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี บ้านบนจังหวัดนครสวรรค์ หรือที่เพิ่งเริ่มกระทำเป็นต้นว่า ที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

การสำรวจของข้าพเจ้า นอกจากอยู่ที่กรุงเทพฯ เพื่อศึกษาโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ในวัดที่สำคัญ และพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคล เป็นต้นว่า ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร และพลอากาศตรี มนตรี หาญวิชัย แล้ว ก็ได้ไปสำรวจและศึกษาสถานที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

* ลงในนิเทศสารศิลปากร ปีที่ ๙ เล่ม ๒ กรกฎาคม ๒๕๐๘ หน้า ๓๕-๖๐

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (โบราณสถานและพิพิธภัณฑ์) จังหวัดลพบุรี พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี บ้านบน จังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดพิษณุโลก จังหวัดสุโขทัย (โบราณสถานและพิพิธภัณฑ์) อำเภอสวรรคโลก ตำบลชะเลียง อำเภอศรีสัชนาลัย เมืองไตรตรึงส์ จังหวัดกำแพงเพชร จังหวัดตาก (โบราณสถานและพิพิธภัณฑ์) จังหวัดลำพูน จังหวัดเชียงใหม่ (และบริเวณใกล้เคียง)

ถนนนคร คงศรีมหาโพธิ บ้านโคกปี่ บ้านโคกกวาว จังหวัดปราจีนบุรี เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (บริเวณใกล้เคียงและพิพิธภัณฑ์) พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม จังหวัดสกลนคร

อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม (บริเวณใกล้เคียงพิพิธภัณฑ์) อำเภออุทอง (บริเวณใกล้เคียงและพิพิธภัณฑ์) จังหวัดสุพรรณบุรี บ้านแก้ว เมืองกลอนโค เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี

ลมได้ฝุ่นที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในระยะนั้น ทำให้ถนนที่จะไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือของประเทศไทยชำรุดใช้การไม่ได้ไปหลายสัปดาห์ ทำให้ส่วนใหญ่ของโครงการที่กะไว้เกี่ยวกับอาณาจักรลานนาต้องย่นย่อลง และด้วยเหตุเดียวกัน ข้าพเจ้าไม่สามารถไปถึงเมืองศรีเทพและเดินทางไปยังจังหวัดชัยภูมิ มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ดได้ ข้าพเจ้าจำต้องศึกษาโบราณวัตถุในพิพิธ-

ภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และหลักฐานต่าง ๆ ที่กรมศิลปากรมีอยู่แทน อย่างไรก็ตาม การค้นคว้าเกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดีก็ได้ก้าวหน้าไปอย่างที่ไม่ได้เคยคาดคิดไว้แต่ก่อน ทั้งนี้ เพราะผลอันค้นพบเป็นพิเศษที่อำเภออุทอง

ผลที่ได้

เพื่อที่จะทำให้ผลที่ได้นี้กระจ่างชัด ข้าพเจ้าจึงจะเขียนขึ้นเป็นแบบเล่าเรื่องยิ่งกว่าที่จะเขียนขึ้นในแบบค้นคว้าหรือกล่าวถึงผลงานที่ข้าพเจ้าได้กระทำขึ้น ณ โบราณสถานเหล่านั้น หรือในพิพิธภัณฑสถาน บรรดาโบราณสถานต่าง ๆ ล้วนแต่มีปัญหาเป็นพิเศษหลายประการ ดังนั้น จึงต้องกล่าวซ้ำถึงที่แห่งเดียวกันอยู่บ่อย ๆ

๑. โบราณคดีแห่งอาณาจักรสุโขทัย

โบราณสถานที่ได้สำรวจ เมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย ชะเลียง ไตรตรึงส์ กำแพงเพชร ตาก และพิษณุโลก

พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติและพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคลในกรุงเทพฯ พิพิธภัณฑสถานที่จังหวัดสุโขทัยและอยุธยา พิพิธภัณฑ์ที่วัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก วัดราชธานี จังหวัดสุโขทัย พิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคลที่จังหวัดพิษณุโลกและอำเภอสวรรคโลก

ปัญหาที่ได้พิจารณา

ก. ร่องรอยของศิลปทวารวดี ได้ค้นพบประติมากรรม ๒ รูป ในศิลปแบบทวารวดี

ที่จังหวัดสุโขทัย (รูปหนึ่งอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แต่ไม่ทราบสถานที่มาแน่ชัด) อีกรูปหนึ่งอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย มาจากวัดสะพานหิน) แต่ประติมากรรมทั้ง ๒ รูปนี้มาจากสกุลช่าง ๒ สกุลที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง (ทั้งทางด้านวัตถุที่ใช้ วิธีหล่อจิ๋ว รูปที่ ๑ ยืนหันหน้าตรงอย่างแข็งกระด้าง แต่รูปที่ ๒ อ่อนช้อยและยืนเอียงตะโพก) นอกจากนี้ ก็ยังไม่สามารถค้นพบร่องรอยทางสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี ณ ที่แห่งใดในจังหวัดสุโขทัยเลย ดังนั้น จึงอาจคิดได้ว่าประติมากรรมทั้ง ๒ รูปนี้เป็นของประกันที่นำขึ้นมาจากดินแดนแห่งประเทศราช สุวราชธานีของอาณาจักรที่กำลังเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าเป็นของที่ทำขึ้นในพื้นที่เมือง ประเพณีเช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นอยู่บ่อย ๆ

ร่องรอยของสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี มีปรากฏอยู่ที่จังหวัดตาก (คือที่วัดศรีบ้านโพธิ์ ในตัวเมืองตากปัจจุบัน) และคงเป็นศาสนสถานที่สร้างตามระยะทางเดินขึ้นไปยังจังหวัดลำพูน ที่เมืองไตรคริงส์ (ในจังหวัดกำแพงเพชร) ก็มีร่องรอยผู้คนอาศัยอยู่ในสมัยโบราณ (เป็นต้นว่าเศษเครื่องดินเผาเป็นจำนวนมากคล้ายกับเครื่องดินเผาสมัยทวารวดีหรือเก่ากว่านั้น) แต่ข้าพเจ้าก็ไม่ได้เห็นร่องรอยของสถาปัตยกรรม เนื่องจากไปสำรวจเมืองนั้นชั่วคราวเวลาอันสั้น

ข. ร่องรอยของการปกครองของขอม ร่องรอยของการปกครองของขอมนี้มี

อยู่อย่างเด่นชัด จนกระทั่งข้าพเจ้าสามารถแบ่งออกเป็นศิลปะขอม ๒ แบบ คือ แบบนครวัด (พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒) และแบบบาเยน (พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗) การแบ่งแยกเช่นนี้มีหลักฐานสนับสนุนทั้งทางด้านประติมากรรมและสถาปัตยกรรม ซึ่งจะได้อธิบายต่อไปในบทที่ ๔ ณ ที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวแต่เพียงว่าการเปลี่ยนแปลงในสมัยสุโขทัยแก่ศาสนสถานดั้งเดิมนั้นมีความสำคัญไม่เท่ากัน ที่วัดพระพายหลวง การเปลี่ยนแปลงให้เป็นพุทธศาสนาลัทธิหินยาน ไม่ได้เปลี่ยนแปลงลักษณะดั้งเดิมของปราสาทขอม แต่ที่วัดศรีสวาย การเปลี่ยนแปลงมีมากกว่า มีการแก้ไขหลังคาปราสาททั้งสามหลังและการปรับปรุงระดับพื้นใหม่

ค. โบราณสถานของสกุลช่างสุโขทัย การค้นคว้าของข้าพเจ้าเกี่ยวกับวิธีการก่อสร้างการใช้วัตถุ รูปร่างของสถาปัตยกรรม (ได้แก่การทำแผนผังและการคาดคะเนรูปเดิม) ปัญหาเกี่ยวกับปรารภ (ซึ่งจะมีต่อไปในบทที่ ๒) การก่อสร้างเจดีย์ (ในบทที่ ๒ เช่นเดียวกัน) การก่อสร้างเพิ่มเติมแก่แผนผังดั้งเดิม (เช่นที่วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ชะเลียง) ความแตกต่างระหว่างสกุลช่างสุโขทัยและกำแพงเพชร อิทธิพลของศิลปะลังกาและความสำคัญของลวดลายปูนปั้น

การพิจารณาบรรดาโบราณสถานที่จังหวัดกำแพงเพชร ยากลำบาก เพราะเหตุว่า

ยังคงรอกอยู่มารวมทั้งมีการลักลอบซุกทำลาย และเวลานั้นน้อย อย่างไรก็ตาม การลักลอบซุกทำลายนั้นทำให้ข้าพเจ้าสามารถศึกษาถึงการก่อสร้างภายในพระเจดีย์ (ซึ่งข้าพเจ้าได้วาดภาพไว้) โดยเฉพาะที่เมืองศรีสัชนาลัยและชะเลียง

แม้ว่าข้าพเจ้าไม่สามารถขบปัญหาทั้งหมดเกี่ยวกับลักษณะดั้งเดิมของวัดเชตุพนได้ แต่การพิจารณาว่าดินนี้ก็ทำให้ข้าพเจ้าสามารถเรียนรู้เป็นอย่างดีถึงวิธีการก่อสร้าง ที่วัดศรีชุม ข้าพเจ้ามีความเห็นแตกต่างไปจากที่เคยยึดถือกันทั่วไป คือ ข้าพเจ้าเห็นว่า บรรดาแผ่นหินที่สลักภาพชาดกนั้นได้คิดไว้ที่นั่นพร้อมกับการก่อสร้างอุโมงค์และบันได ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้อุโมงค์และบันไดมีขนาดแคบเช่นนั้น

การวางผังเมืองเป็นสิ่งที่ข้าพเจ้าสนใจเป็นพิเศษ ได้แก่ ผังเมือง การก่อสร้างสิ่งสาธารณะ (เช่น สตรีภังค์ ธารพั่งต่าง ๆ และบรรดาบ่อที่กำแพงเพชร) วิธีการป้องกันเมือง (เชิงเทินดินและคูที่เมืองสุโขทัย กำแพงที่เมืองศรีสัชนาลัยและกำแพงเพชร)

เตาเผาเครื่องถ้วยชามที่สุโขทัยก็แตกต่างไปจากเตาเผาเครื่องถ้วยชามที่ชะเลียง คือ ใช้หลังคาเรียงเป็นวงโค้งแบบการก่อสร้างของพม่า

ข้าพเจ้าได้ทำแผนผังวัดเจดีย์สี่ห้องและวัดเชตุพน ได้สำรวจและแกะแผนผังวัดศรีสวายและศาลาตามาแดง ทำรายละเอียดเกี่ยวกับวัดนางพญา วัดช้างล้อม และวัดสวนแก้วที่เมืองศรีสัชนาลัย

ง. ประติมากรรม (ลอยตัวและปูนปั้น) ทั้งนี้ ไม่เกี่ยวกับประติมากรรมในศิลปะแบบทวารวดีและขอม ข้าพเจ้าได้ศึกษาค้นต่อไปนี้

(๑) ลักษณะรูปภาพและอิทธิพลของศิลปะลังกา (เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ เทวตาต่าง ๆ) โดยเฉพาะที่วัดเจดีย์สี่ห้อง และเจดีย์องค์หนึ่งในวัดมหาธาตุ นอกจากนี้ ข้าพเจ้ายังได้ศึกษาจากรูปถ่ายเก่า ๆ และโบราณวัตถุที่รวบรวมไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานต่าง ๆ การศึกษาลักษณะรูปภาพจากโบราณสถานทั้งสองแห่งอาจให้รากฐานเกี่ยวกับการเปรียบเทียบประติมากรรมปูนปั้นอื่น ๆ ของสมัยสุโขทัย และอาจใช้สำหรับเปรียบเทียบเกี่ยวกับศิลปะที่เมืองเชียงใหม่ได้ด้วย

(๒) อิทธิพลของศิลปะขอมที่เมืองกำแพงเพชร เทวรูปพระอิศวรและพระนารายณ์ซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๐๕๓ แสดงให้เห็นว่าเป็นอิทธิพลของศิลปะแบบอยุธยา เช่น โบราณวัตถุ ณ วัดราชบูรณะ แสดงให้เห็นยิ่งกว่าเป็นอิทธิพลของศิลปะขอมโดยตรง แต่อิทธิพลเช่นนี้ก็ไม่ได้คิดกันอิทธิพลของศิลปะลังกา ซึ่งปรากฏอยู่ในศิลปกรรมขณะนั้น (ได้แก่รูปสตรีและรูปสัตว์) ณ ศาลพระอิศวรอย่างใดก็ตี อิทธิพลของศิลปะขอมก็ยังคงมีอยู่ในศิลปะที่เกี่ยวกับรูปสัตว์ เป็นต้นว่า รูปสิงห์ที่วัดพระแก้ว ข้างที่วัดข้างรอบ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งคงมีแก่ลวดลายเครื่องประดับ)

(๓) พระพุทธรูปแบบเชียงแสน และ พระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีลักษณะเป็นแบบ เชียงแสน ประติมากรรมเหล่านี้มีปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดอายุ แต่เรายังไม่สามารถขบปัญหาอันได้ในปัจจุบัน ทั้งนี้ เพราะความไม่แน่นอนของสิ่งที่ค้นพบ (ณ วัดสระศรีมีจารึก บังศักราชใน พ.ศ. ๑๙๕๕ แต่เราก็ไม่สามารถนำจารึกนี้ไปถึงพระพุทธรูปองค์ใดได้) รวมทั้งไม่มีศักราชใดที่อาจจะใช้ยืนยันด้วย (เป็นต้นว่าที่วัดตะกวน)

(๔) ประติมากรรมก่อนสมัยสุโขทัย เมื่อข้าพเจ้าได้ไปสำรวจที่วัดสะพานหินเพื่อค้นหาร่องรอยทางสถาปัตยกรรมที่อาจเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปแบบทวารวดี แต่การค้นหานี้ก็ไม่บรรลุผล ข้าพเจ้าได้ค้นพบกลุ่มภาพสลักค่อนข้างหายาบ (ทวารบาล?) สวมเครื่องแต่งกาย ซึ่งเพิ่งปรากฏเป็นครั้งแรกว่าเหมือนกับเครื่องแต่งตัวของชาวไทยที่ปรากฏอยู่ในภาพสลักขบวนแห่ ณ ปราสาทนครวัด การค้นพบเช่นนี้อาจทำให้ต้องสอบสวนกำหนดอายุของวัดสะพานหินเสียใหม่

จ. เครื่องถ้วย แม้ว่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในประเทศไทย แต่เครื่องถ้วยของอาณาจักรสุโขทัยก็ไม่ใคร่เป็นที่รู้จักกันในทวีปยุโรป ข้าพเจ้าได้พยายามค้นคว้าเกี่ยวกับเศษเครื่องถ้วย (เพื่อการวิจัยต่อไปในภายหลัง) และศึกษาลวดลายที่ใช้ประดับ ทั้งนี้ ก็เพื่อแยกออกเป็นเครื่องถ้วยที่ผลิตขึ้น ณ เมืองสุโขทัย ชะเลียง หรือศรีสัชนาลัย การค้นคว้าเช่นนี้

สำคัญสำหรับการศึกษาเกี่ยวกับเครื่องปั้นดินเผาไทยเช่นเดียวกับปัญหาการส่งออกไปนอกประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศกัมพูชา ในสมัยโบราณ ข้าพเจ้าเชื่อว่าส่วนใหญ่ของเครื่องปั้นดินเผาในประเทศกัมพูชา ซึ่งมักถือกันว่าเป็นของพื้นเมืองนั้น ความจริงได้ส่งออกมาจากอาณาจักรสุโขทัย ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงความแตกต่างระหว่างเตาเผาเครื่องถ้วยชามที่เมืองสุโขทัยและเมืองชะเลียง ความแตกต่างเช่นนี้ก็มิได้อยู่เช่นเดียวกันในวิธีการผลิตด้วย

ฉ. การฝังโล่ใต้อูฐ ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่า ณ เมืองสุโขทัย, (และคงเป็นที่กำแพงเพชรด้วย) มีวิธีการฝังโล่ใต้อูฐไว้ใต้ดินใกล้กับพระเจดีย์ วิธีฝังเช่นนี้คล้ายกับที่ค้นพบเมื่อเร็ว ๆ นี้ ณ ประเทศกัมพูชา (คือที่ปราสาทบันทายกเคีย เป็นการขุดค้นของ นาย Groslier และ Courbin) วิธีฝังมีดังนี้คือ จะเจาะรูที่ดินนั้นเสียก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไปใช้ในกิจการอย่างอื่นได้ แล้วจึงใต้อูฐของผู้ตายลงไปรวมกับเครื่องใช้หรือของเครื่องสำอางส่วนตัว (เป็นต้นว่า กระจก กรรไกร คีมถอนขน เข็มปูน มีด หอยเบี้ย หวี ฯลฯ) โล่นั้นมักใช้แผ่นกะเบื้องดินเผาปิดปากข้างบน

๒. โบราณคดีแห่งอาณาจักรอยุธยา

โบราณสถานที่ได้สำรวจ จังหวัดอยุธยา จังหวัดลพบุรี พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี และจังหวัดนครปฐม

พิพิธภัณฑ์สถาน พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติและพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคลในกรุงเทพฯ พิพิธภัณฑ์สถานที่มีอายุชองและเมืองนครปฐม พิพิธภัณฑ์ในวัดต่าง ๆ (ที่จังหวัดสระบุรี สุพรรณบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี)

ปัญหาที่ได้พิจารณา

ก. ร่องรอยของศิลปะแบบทวารวดี ณ จังหวัดอยุธยา ร่องรอยนี้มีอยู่มาก (โดยเฉพาะในพิพิธภัณฑ์สถาน) และคงนำมาจากสถานที่ต่าง ๆ กัน (โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากจังหวัดนครปฐม เป็นต้นว่า พระพุทธรูปหิน Quartz ขนาดใหญ่) แต่ระยะเวลาที่นำมานี้ก็ยังไม่สามารถบ่งได้แน่ชัด ประติมากรรมบางรูปคงนำขึ้นมาในสมัยอยุธยา (เป็นต้นว่า พระพุทธรูปที่วัดหน้าพระเมรุ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยอยู่ที่วัดมหาธาตุ) และบางรูปก็อาจนำขึ้นมาหลังจากเวลานั้นนานมาก เพื่อนำมาเก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานจันทรเกษม ในบรรดาประติมากรรม ณ พิพิธภัณฑ์สถานจันทรเกษม (โดยเฉพาะในโรงเก็บของ) ข้าพเจ้าได้พบโบราณวัตถุที่น่าสนใจอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะรูปภาพในสมัยทวารวดี และการค้นคว้าเกี่ยวกับอิทธิพลของศิลปะศรีวิชัย (เป็นต้นว่าฐานต่าง ๆ ฐาน ๘ เหลี่ยมประดับรูปครุฑชั้นส่วนของธรรมจักร รูปพระขันธกุมารทรงพาหนะ ซึ่งค้นพบเป็นครั้งแรกในประเทศไทย รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ฯลฯ) จนกระทั่งปัจจุบันนี้ ประติมากรรมเหล่านี้ถูกทอดทิ้งอยู่ ทั้งนี้ คงเป็นเพราะชำรุดทรุดโทรมมาก

ประติมากรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่คงนำขึ้นมาจากแหลมมลายู (คงจะกล่าวถึงต่อไป) ตามที่ Lajonquiere ได้เคยกล่าวไว้ (ในวารสาร B.C.A.I., ก.ศ. ๑๙๐๙)

ข. สถาปัตยกรรมแห่งอาณาจักรอยุธยา ข้าพเจ้าได้ศึกษาสถาปัตยกรรมแห่งอาณาจักรอยุธยาตามแบบวิธีเดียวกับสถาปัตยกรรมแห่งอาณาจักรสุโขทัย โดยเฉพาะได้มุ่งพิจารณาเกี่ยวกับแผนผังทั้งหมดและปัญหาเกี่ยวกับการสร้างพระปรางค์และพระเจดีย์ สำหรับสถาปัตยกรรมอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ข้าพเจ้าได้พยายามค้นหาถึงอิทธิพลของสถาปัตยกรรมขอมในสมัยเมืองพระนคร ที่มีอยู่แก่สถาปัตยกรรมในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (เป็นต้นว่า พระพุทธรูป วัดพระนครหลวง) และศิลปะสมัยนี้มีลักษณะดั้งเดิมเพียงไร (เป็นต้นว่า ที่วัดชัยวัฒนาราม) ตลอดจนอิทธิพลของศิลปะตะวันตกในการก่อสร้างสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ที่เมืองลพบุรีและอยุธยา)

แม้ว่าพระเจดีย์ โดยเฉพาะโคจรูปมีลักษณะโดยทั่วไปเหมือนกับพระเจดีย์ที่จังหวัดสุโขทัย แต่ข้าพเจ้าก็คิดว่าพระปรางค์ในสมัยอยุธยานั้น วิวัฒนาการมาจากแบบที่เกิดขึ้น ณ เมืองลพบุรี (คือ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ) พระปรางค์ไทยไม่ได้เป็นดังที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่าวิวัฒนาการมาจากปราสาทขอม แต่ความจริงเป็นวิวัฒนาการมาจากสถาปัตยกรรมพื้นเมือง ซึ่งมีลักษณะแสดงอยู่บ้างแล้วที่ปรางค์เทวสถาน (ปรางค์แขก) จังหวัดลพ-

บุรี พระปรารักษ์ ณ สถานที่แห่งนี้ ไม่ใช่ศิลปะแบบขอม (คงจะเห็นได้จากความสำคัญของลายเส้นนูนบนฐาน) ถ้าพระปรารักษ์แบบแรกที่มีแผนผังย่อมุม หลังคาเป็นรูปโค้ง ฐานสูงและใหญ่ขึ้น ตลอดจนมีมุขอยู่คั่นหน้า ดูคล้ายกับปราสาทขอมในศิลปะแบบนครวัดมาก เราไม่ควรลืมว่าปราสาทขอมแบบนครวัดนี้เป็นสิ่งพิเศษในสถาปัตยกรรมขอม และแทรกอยู่อย่างโดดเด่นระหว่างศิลปะขอมตามประเพณี คือ ระหว่างศิลปะแบบบาปวนและบายนสรูปผลของข้าพเจ้าจึงคล้ายกับสรูปผลของนาย H. Parmentier ในบทความเรื่อง "ศิลปะเลียนแบบขอมในประเทศไทยและพระปรารักษ์" (ในวารสาร J.G.I.S. ค.ศ. ๑๙๓๗) แต่กำหนดเวลาของข้าพเจ้า ซึ่งใช้ลวดลายเครื่องประดับปูนปั้นเป็นหลัก (เราจำต้องยอมรับถึงการซ่อมแซมซึ่งก็มีอยู่บ่อย ๆ ด้วย) และจากความในจดหมายเหตุ ก็แตกต่างไปบ้างเล็กน้อย พระปรารักษ์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ไม่ได้เป็นโบราณสถานขอมและไม่อาจเก่าไปกว่า พ.ศ. ๑๗๕๐ ได้ ความจริงคงจะสร้างหลังไปกว่าระยะเวลาที่เสียอีก แสดงให้เห็นทั้งในด้านการก่อสร้างและทางลวดลายเครื่องประดับว่าเป็นแบบพระปรารักษ์ไทยอย่างถูกต้อง และควรจะนับว่าเป็นพระปรารักษ์ไทยองค์แรกอย่างแท้จริง

ก. ประติมากรรม (ลอยตัวและปูนปั้น) ณ ที่นี้ ข้าพเจ้าจะยังไม่กล่าวถึงประติมากรรมในศิลปะแบบทวารวดี (ซึ่งจะกล่าวถึง

ต่อไป) แต่จะกล่าวถึงลักษณะของศิลปะอยุธยาแบบแรกตามวัตถุที่ค้นพบในกรุวัดราชบูรณะ (ราว พ.ศ. ๑๘๗๐)

การพิจารณาเมืองอู่ทอง (คงจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) รวมทั้งประติมากรรมซึ่งค้นพบที่นั่นและที่เมืองสุพรรณบุรีทำให้เกิดมีปัญหาเกี่ยวกับเมืองอู่ทองขึ้นใหม่ ทั้งในค่านิยมของราชวงศ์อู่ทองและกำหนดเวลาของศิลปะแบบอู่ทอง จากการค้นคว้าของข้าพเจ้าในปัจจุบัน ข้าพเจ้าออกจะเห็นว่าท่านผู้ที่สร้างพระนครศรีอยุธยาไม่ได้มาจากเมืองอู่ทอง ซึ่งถูกละทิ้งไปนานแล้ว แต่คงมาจากเมืองสุพรรณบุรี และกำหนดอายุเวลาของศิลปะแบบอู่ทองก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ ก็เนื่องจากข้อความที่กล่าวมานี้รวมทั้งหลักฐานอื่นไม่มั่นคงของทฤษฎีที่กล่าวว่าศิลปะอู่ทองแบบแรกเกิดขึ้นจากศิลปะแบบลพบุรี ความจริงศิลปะอู่ทองแบบแรกนี้มีลักษณะหลายประการที่คล้ายคลึงกับศิลปะที่เมืองลำพูน และนอกจากนี้ศิลปะแบบลพบุรีรุ่นหลัง ก็คือศิลปะขอมแบบบายนที่ยังคงอยู่สืบต่อลงมานั่นเอง

สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับประติมากรรมในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ (โดยเฉพาะในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) ข้าพเจ้าได้พยายามค้นหาหลักฐานจากประติมากรรมที่ยังคงอยู่ ณ ที่เดิม และพยายามที่จะค้นคว้าเกี่ยวกับลักษณะของประติมากรรมทรงเครื่อง ทั้งนี้ ก็เพื่อจะนำมาเปรียบเทียบกันได้อย่างแน่นอน ข้าพเจ้าได้เห็นในโรงเก็บของ ณ พิพิธภัณฑ์-

สถานจันทร์เกษม ว่ามีประเพณีของจีน (ได้แก่เครื่องตกแต่งพิเศษของพระพุทธรูป) ซึ่งยังไม่เคยมีผู้สังเกตกันมาก่อน ประติมากรรมเหล่านี้ ได้มาจากวัดมหาธาตุ

การศึกษาประติมากรรมไม้จำหลัก (โดยเฉพาะบานประตู) ณ พิพิธภัณฑสถานเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็ทำให้ข้าพเจ้ามีพื้นฐานสำหรับเปรียบเทียบศึกษาประติมากรรมไม้จำหลักในอาณาจักรสุโขทัย รวมทั้งในประเทศกัมพูชาสมัยหลังเมืองพระนคร

ง. เครื่องปั้นดินเผา ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นเครื่องปั้นดินเผาในสมัยอยุธยา (เป็นต้นว่าไหที่ใหญ่มากปั้นด้วยดินเผาไฟสูง ก้อนข้างบาง และใช้ลายพิมพ์) เครื่องปั้นดินเผาแบบนี้ได้แพร่หลายขึ้นไปยังอาณาจักรสุโขทัยประเทศกัมพูชา และทางใต้สุดของประเทศมาเลเซีย

สำหรับอยุธยา เครื่องปั้นดินเผาของอาณาจักรสุโขทัยก็มักจะเป็นแจกันเล็ก ๆ รูปร่างต่างกัน (มักมีพวยประกอบ) แจกันเหล่านี้ปั้นด้วยดินละเอียด สีค่อนข้างแดง และไม่มีเคลือบ นอกจากนี้ ก็มีประติมากรรมเล็ก ๆ (มักเป็นกระตึง) รูปคน หรือรูปสัตว์

จ. จิตรกรรม สำหรับการศึกษาจิตรกรรมโดยทั่วไปในสมัยอยุธยา (คือจิตรกรรมฝาผนัง ลายรดน้ำ) ข้าพเจ้าได้สนใจโดยเฉพาะแก่สกุลช่างเพชรบุรี (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และสมัยต่อมา) รวมทั้งลายรดน้ำบน

ตู้พระธรรมและหีบซึ่งรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน (ที่กรุงเทพฯ และอยุธยา) หอสมุดวชิรญาณ และพิพิธภัณฑสถานบุคคลที่หอเขียน ณ วังสวนผักกาด

ที่เมืองเพชรบุรี การค้นคว้าได้มุ่งเกี่ยวกับวิธีการวาดภาพ องค์ประกอบภาพและลักษณะของรูป โดยเฉพาะ ณ วัดใหญ่สุวรรณารามและวัดเกาะแก้วสุทธาราม ข้าพเจ้าได้ศึกษาเกี่ยวกับภาพปางมารวิชัยและภาพคนต่างชาติ เป็นต้นว่า ทหารรับจ้าง ชาวมุสลิม ชาวจีน พระในศาสนาคริสต์ (พร้อมกับสิ่งที่ปรากฏขึ้นอย่างไม่ได้ตั้งใจและเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง คือ แสดงให้เห็นว่าอยู่ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ อันอาจเห็นได้จากเครื่องแต่งกายของบรรดาหมอสอนศาสนา เป็นต้นว่า จดหมายของหลวงพ่อ Bouvet.S.J.)

การค้นคว้าทำนองเดียวกันนี้ก็ได้อำนาจแก่ลายรดน้ำด้วย ลายรดน้ำมักแสดงให้เห็นถึงการขอบวาดภาพสัตว์อันแปลกประหลาดในภาพภูมิประเทศ และแสดงให้เห็นอย่างสำคัญถึงเรื่องไตรภูมิทางพุทธศาสนา ตลอดจนเครื่องแต่งกายของบรรดาผู้ที่นับถือพุทธศาสนา การค้นคว้าเช่นนี้จะบรรลุผลสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อได้ศึกษาสมุดข่อยที่มีภาพเขียนบุคคลในสมัยนั้นด้วย แต่ข้าพเจ้าก็ไม่มีเวลาพอที่จะกระทำเช่นนั้นได้

๓. โบราณคดีแห่งอาณาจักรลานนา

โบราณสถานที่ได้สำรวจ จังหวัดเชียงใหม่และบริเวณใกล้เคียง จังหวัดลำพูน

พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติและพิพิธภัณฑสถานส่วนบุคคลในกรุงเทพฯ
พิพิธภัณฑสถานวัดมหาธาตุที่เมืองลำพูน พิพิธภัณฑ
สถานวัดต่าง ๆ ในเมืองเชียงใหม่

ปัญหาที่ได้พิจารณา

ก. เมืองลำพูนและร่องรอยของ
อาณาจักรหริภุญชัย ผลของการค้นคว้าครั้งนี้
ด้วยเหตุที่ว่าเกี่ยวข้องกับศิลปทวารวดี จึงจะ
นำไปกล่าวไว้ด้วยกัน (บทที่ ๔)

ข. สถาปัตยกรรมแห่งอาณาจักรลานนา
ข้าพเจ้าตั้งใจจะ ค้นหาความแตกต่างระหว่าง
สถาปัตยกรรมของอาณาจักรลานนากับของ
อาณาจักรสุโขทัยและอยุธยา และพยายามที่
จะค้นหาร่องรอยของการซ่อมแซมเมื่อภายหลัง
ตลอดจนอิทธิพลของศิลปพม่า

ได้พิจารณาว่าเจดีย์เจ็ดยอดและโบราณ
สถานใกล้เคียงเป็นพิเศษ พยายามค้นหาร่อง
รอยของการก่อสร้างเพิ่มเติมและการเปลี่ยนแปลง
เพื่อจะสามารถกำหนดอายุโบราณสถาน
แห่งนี้ได้ ปรากฏว่ามีการก่อสร้างเพิ่มเติม
อยู่ที่ชั้นบนของเจดีย์วัดเจดีย์เจ็ดยอด แต่ไม่
ปรากฏอยู่ที่ชั้นล่าง ผลเช่นนี้ยังไม่อาจทำให้
ข้าพเจ้าสามารถตัดสินใจเกี่ยวกับทฤษฎีหนึ่ง
ทฤษฎีภาคใดในหนคอายุวัดเจดีย์เจ็ดยอดได้

ค. ประติมากรรมแห่งอาณาจักร
ลานนา ข้าพเจ้าพยายามที่จะค้นหาเหตุผล
เกี่ยวกับความแตกต่างอย่างมากมายของแบบ
ศิลปะที่มีอยู่ระหว่างพระพุทธรูปที่เรียกกันว่า
สกุลช่างเชียงแสน ซึ่งได้ยึดถือกันมานานแล้ว

ว่าเป็นสกุลช่างที่เก่าที่สุดของไทย กับพระ
พุทธรูปในสกุลช่างเชียงใหม่ ซึ่งนาย A.B.
Griswold ได้จัดตั้งขึ้นด้วยรากฐานอันมั่นคง
ว่าอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๐๐๐ - ๒๐๕๐ และ
หลังจากนั้น แม้ว่าข้าพเจ้าไม่สามารถค้นพบ
หลักฐานใหม่ใด ๆ ที่จะมาตัดสินเข้ากับทฤษฎี
แรกหรือทฤษฎีหลัง แต่ข้าพเจ้าก็ได้สังเกต
เห็นว่าที่เมืองเชียงใหม่ไม่มีพระพุทธรูป
องค์ใดเลยที่ประดิษฐ์ขึ้นตามความงามของ
สกุลช่างเชียงแสน ไม่ว่าจะมึลักษณะเป็น
อย่างไร พระพุทธรูปแบบสกุลช่างเชียงแสนนี้
มีอยู่เป็นจำนวนมากน้อยในพิพิธภัณฑวัดมหาธาตุ
ที่จังหวัดลำพูน และ ณ ที่นั้นก็มีเศษของประ
ติมากรรม (สำริด) ที่สวมเครื่องกายเช่น
เดียวกันกับรูปเทวดาที่วัดเจดีย์เจ็ดยอดด้วย
ปัญหาระหว่างสกุลช่างเชียงแสนและเชียงใหม่
นี้ไม่อาจตัดสินได้จนกว่าจะศึกษาประติมา
กรรม ณ สถานที่แห่งอื่น ๆ ในอาณาจักร
ลานนาโดยละเอียด ตลอดจนกระทั่งอาจ
สามารถทราบอายุของวัดเจดีย์เจ็ดยอดได้ การ
ศึกษาอย่างละเอียดถึงเครื่องแต่งกาย “แบบ
ลังกา” ของเมืองเชียงใหม่และสุโขทัย ตลอด
จนวิวัฒนาการ อาจนำความรู้ใหม่ๆ เข้ามา
ใช้ในปัญหานี้ได้

๔. สถาปัตยกรรมและประติมากรรม ขอมในภาคเหนือ ภาคตะวันตกและ ภาคกลางของประเทศไทย

โบราณสถานที่ได้สำรวจ จังหวัดลพบุรี
จังหวัดสุโขทัย เมืองชะเลียง จังหวัดนคร

ราชสีมาและดินแดนใกล้เคียง เมืองเสมา (ในจังหวัดนครราชสีมา) จังหวัดสกลนคร เมืองสิงห์ จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี คงศรีมหาโพธิ์ (บ้านโคกปี่)

พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ณ กรุงเทพฯ จังหวัดอยุธยา นครราชสีมา สุโขทัย พิพิธภัณฑท์ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี นครปฐม และพิษณุโลก

ปัญหาที่ได้พิจารณา

ก. สถาปัตยกรรมขอมส่วนใหญ่ของ โบราณสถานที่เขาเจ้าได้ไปสำรวจสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีเพียงแห่งเดียวที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และอีก ๒ แห่งที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ร่องรอยบางประการที่อาจเก่าขึ้นไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คงเป็นศิลปะของท้องถิ่นที่ขึ้นอยู่กับประเทศกัมพูชาในสมัยเมืองพระนคร

การก่อสร้างด้วยศิลาแลงและการใช้ลวดลายปูนปั้นตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เป็นลักษณะพิเศษที่น่าสนใจของสถาปัตยกรรมแบบนี้ นอกจากนี้ยังต้องกล่าวด้วยว่าการสร้างศาสนสถานขอมในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้น สร้างขึ้นตามทางเดินที่สำคัญ ซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่สมัยชั้นแรกเริ่มประวัติศาสตร์

จังหวัดลพบุรี ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า พระปรางค์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุไม่ใช่สถาปัตยกรรมขอมทั้งแผนผัง สักส่วนและ

ส่วนโค้งของลายเส้นนูนบนยอดผนัง ซึ่งไม่ได้ถูกซ่อมแซมเพิ่มเติมในภายหลัง ก็ไม่ใช่แบบขอมและทับหลังคาทางด้านใต้ของมุขก็ทำด้วยแลงปั้นปูนประกอบ พระปรางค์องค์นี้ไม่อาจเก่าไปกว่า พ.ศ. ๑๘๐๐ และโดยทั่วไปสถาปัตยกรรมทั้งหมดที่เรียกกันว่าแบบไทย - ขอม (ดังที่นาย R.Le May เรียก) ซึ่งมาจากสถาปัตยกรรมแบบนี้ ก็ควรจะเรียกเสียใหม่ว่า แบบอยุธยา หรือ สุโขทัย - อยุธยา (เป็นต้นว่าที่เมืองพิษณุโลก เมืองชะเลียง ฯลฯ)

ฐานสูงที่ศาลสูง (หรือศาลาพระกาล) แม้ว่าจะคล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมขอมบางแห่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แต่ก็ไม่อาจถือว่าเป็นสถาปัตยกรรมขอมได้ โดยเหตุที่ไม่มีลวดลายเครื่องประดับเลย การกำหนดอายุศาลสูงนี้จึงไม่อาจกำหนดได้แน่นอน แต่แผนผังที่ย่อมุมมากก็ชวนให้คิดว่าเป็นฐานของพระปรางค์ที่พังไปแล้วหรือยังไม่ได้สร้างขึ้น ที่วัดนครโกษา ก็มีพระปรางค์ในสมัยอยุธยา และไม่มีร่องรอยของขอมเลย ตรงข้ามกับที่นาย J.Y. Claeys ได้กล่าวไว้ สำหรับเทวสถาน (ปรางค์แขก) แม้จะมีการซ่อมแซมเมื่อภายหลัง แต่ทั้งหมดก็คล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และในขณะเดียวกันก็แสดงถึงประเพณีพื้นเมืองอย่างมั่นคงอีกด้วย เป็นต้นว่า ความสูงของฐาน การเวียนแบบของเก่าของลายเส้นนูนยอดผนัง การปรากฏมีซุ้มอยู่ภายใน ฯลฯ

สถาปัตยกรรมที่เป็นแบบขอมอย่างแท้จริงที่เมืองลพบุรี ก็คือ พระปรางค์สามยอด แม้ว่าจะมีลักษณะบางประการที่ไม่เหมือนที่อื่น แต่ก็ต้องเป็นศาสนสถานที่ยังคงเหลืออยู่ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ระเบียงที่เชื่อมปราสาท ๓ หลังเข้าด้วยกัน ก็ดูเหมือนจะเป็นแผนผังดั้งเดิม ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นจุดยอดของแบบที่ปรากฏขึ้นในเมืองพระนครแต่เพียงว่ามีการต่อเติมขึ้นอย่างสืบสน (ที่นาย Ph. Stern เรียกว่าเป็นทางเดินที่ต่อเติมขึ้น) ด้วยเหตุนี้ พระปรางค์สามยอดนี้จึงต้องเป็นศาสนสถานหลังสุดท้ายหลังหนึ่งที่รู้จักกันในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หรือเป็นสถาปัตยกรรมหลังสุดท้ายหลังหนึ่งในศิลปะแบบขอมที่ยังคงรักษารอยของปูนปั้นในศิลปะแบบขอมไว้ได้ แม้ว่าจะถูกซ่อมในสมัยอยุธยาอย่างน้อยถึง ๒ ครั้ง ลายปูนปั้นนี้คล้ายคลึงกับลายหน้าบันปลายแผ่นกะเบือซึ่งรักษาไว้ที่พิมาย (ในพิพิธภัณฑสถานของวัด) มาก

จังหวัดสุโขทัย สำหรับศาลาตามาแดง (หรือศาลพระเสื้อเมือง) ซึ่งกรมศิลปากรได้บูรณะเมื่อเร็วๆ นี้ เราจำต้องถือว่าศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แม้ว่าศาสนสถานแห่งนี้มีลักษณะแปลกเป็นพิเศษที่ว่ามีประตูอยู่ทั้งทางทิศตะวันออกและตะวันตก แต่แผนผังและความสูงของตัวปราสาทก็ทำให้ลงความเห็นได้แน่นอนว่าสร้างขึ้นในรัชกาลนั้น

วัดพระพายหลวงซึ่งมีการก่อสร้างเพิ่มเติม ก็สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เป็นแบบที่พบกันบ่อยๆ ในประเทศไทย คือเป็นปราสาทศิลาแลง ๓ หลัง สร้างเรียงอยู่ในแนวเดียวกันการเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เป็นวัดย่อมทำขึ้นในสมัยสุโขทัย แต่ตัวปราสาทเองนั้นยังคงรักษาส່วณหนึ่งของลายปูนปั้นในศิลปะแบบขอมไว้ได้ (โดยเฉพาะปราสาทหลังเหนือ) ลายปูนปั้นที่ปราสาท ณ วัดพระพายหลวงและ ณ ปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี คงเป็นตัวอย่างเพียง ๒ แห่งของลายปูนปั้นขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และ ๑๘

ณ วัดศรีสวาย มีปราสาทขอม ๓ หลัง คงสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เช่นเดียวกัน แต่ก็ได้รับการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ส่วนหนึ่งของปราสาทถูกฝังอยู่ใต้ดิน และมีหลังคาสร้างด้วยอิฐซึ่งทำให้มีรูปร่างเปลี่ยนแปลงไปเหมือนปรางค์และทำให้ลายเส้นนูนบนยอดผนังตลอดจนบรรดาหน้าบันดั้งเดิมหายไปด้วย

เมืองชะเลียง (ในอำเภอศรีสขณาสัย จังหวัดสุโขทัย) ที่วัดเจ้าจันทร์ แม้ว่าจะถูกคัดแปลงให้เป็นวัดในพุทธศาสนาและปัจจุบันนี้หักพังไปมากแล้ว แต่ข้าพเจ้าก็ยังมองเห็นได้ว่าเป็นส่วนที่เหลือของธรรมศาลา (ที่พิกคนเดินทาง) ซึ่งเป็นธรรมศาลาที่อยู่ทิศเหนือสุดที่เคยค้นพบกันมา อย่างไรก็ตาม เรายังไม่สามารถกำหนดธรรมศาลาแห่งนี้ลงไปได้ในจารึกปราสาทพระขรรค์ ณ ประเทศกัมพูชา

ณ วัดชวนชื่น พระเจดีย์กลมเหมือนจะ
สร้างครอบปราสาทศิลาแดงซึ่งกลายเป็นห้อง
บรรจุพระธาตุไป

จังหวัดนครราชสีมาและบริเวณใกล้เคียง
ข้าพเจ้าได้ศึกษาดินแดนแถบนี้เมื่อ
ข้าพเจ้าเดินทางเข้ามาภายในประเทศไทยเป็น
ครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๘๘) เนื่องจากโบราณ
สถานแถบนี้ตั้งอยู่ในดินแดนระหว่างแม่น้ำมูล
และภูเขาตองรัก ส่วนใหญ่จึงมีลักษณะใกล้เคียง
บรรดาปราสาทขอมที่เมืองพระนคร ตั้งแต่
พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ไปจนถึงกลางพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๘ ยิ่งกว่าอื่น ที่เมืองเสมาใกล้กับ
วัดซึ่งมีประติมากรรมที่สำคัญเกี่ยวกับศิลปะ
ทวารวดี (เป็นต้นว่าธรรมจักร พระพุทธรูป
ปางปรีณิพพาน คูบที่ ๕ ค.) ก็มีชั้นส่วนที่
ทำด้วยหินทราย (เป็นต้นว่ากรอบประตูหน้า
ต่าง ลูกกรงหน้าต่าง) สิ่งเหล่านี้มีลักษณะ
คล้ายกับศิลปะขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แต่
ก็ไม่มีอะไรมายืนยันว่าสิ่งเหล่านี้เป็นร่องรอย
ของศิลปะขอมอย่างแท้จริง และไม่ใช่วรรณคดี
ของอาณาจักรที่เกี่ยวพันกับประเทศกัมพูชา
(คืออาณาจักรจันตะ ซึ่งจะต้องค้นหาร่อง
รอยทางโบราณคดีมาเปรียบเทียบกับข้อความ
ในศิลาจารึก)

เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ใน
บรรดาโบราณสถานที่ได้พิจารณาма แห่งนี้เป็น
เพียงแห่งเดียวที่มีศาสนสถานสร้างอยู่กึ่งกลาง
ของเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ก้านหนึ่งของ
ทิศตะวันออกประกอบด้วยแควน้อย) ตัว

ปราสาทเป็นแบบแปลกซึ่งในแผนผังของ
Lajonquiere ก็ไม่ได้กล่าวไว้โดยละเอียด แต่
การศึกษาปราสาทแห่งนี้ก็ทำได้ยาก เพราะ
เหตุว่าหักพังไปเสียมากแล้ว การก่อสร้างส่วน
ใหญ่ใช้ศิลาแดง และแม้ว่าปราสาทแห่งนี้ยัง
สร้างไม่เสร็จบริบูรณ์ แต่ก็มีร่องรอยของ
ปูนปั้นที่สำคัญอยู่ทั้งภายในและภายนอก ทั้ง
หมคนึ่งสร้าง ขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัย
วรมันที่ ๗ (ภายนอกปราสาท ข้าพเจ้าได้
ค้นพบชิ้นส่วนของรูปทวารบาลในศิลปะแบบ
นี้ด้วย) ทั้งนี้ เมืองนี้ก็คงเป็นเมืองชัยสิงห
บุรีในจารึกที่ปราสาทพระขรรค์ ดังที่ท่าน
เซเกส ได้เคยอ้างถึงไว้

จังหวัดราชบุรี แม้ว่า Lajonquiere และ
Claeys จะไม่ได้กล่าวถึงวัดพระศรีรัตนมหา
ธาตุ (หรือพระธาตุ) ในรายงานของเขา แต่
ศาสนสถานแห่งนี้ก็เป็นศาสนสถานขอมใน
รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อย่างแท้จริง
และส่วนหนึ่งก็คงสร้างขึ้นบนรากฐานเดิมใน
สมัยทวารวดี (คือที่ก่อด้วยอิฐ) สำหรับ
ศาสนสถานขอมที่สร้างด้วยศิลาแดงก็คงเหลือ
แต่เพียงกำแพงล้อมรอบและฐานอาคารที่ไม่
สำคัญ อาจเป็นไปได้ว่าตัวปราสาทหลังกลาง
ทั้งหมดหรือเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคงอยู่ใต้ฐาน
พระปรางค์ที่ก่อสร้างขึ้นมาแทนที่ และ
ปราสาทเดิมนี้ก็คงใช้เป็นห้องบรรจุพระธาตุ
ส่วนหนึ่งของซุ้มที่สลักขึ้นบนยอดกำแพงที่
ล้อมรอบคงสลักขึ้นในสมัยเดียวกับการสร้าง
พระปรางค์ และส่วนอื่นๆ อาจสลักขึ้นเมื่อ

มีการซ่อมแซมครั้งแรกทั้งหมดเสียตามแบบสมัยที่ ๓ ของศิลปะแบบบายนอย่างมั่นคง

จังหวัดเพชรบุรี สถานที่ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีมากก็วัดท่าแกแสง เป็นตัวอย่างแบบใหม่ของวัดที่มีศาสนสถาน ๓ หลังในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ศาสนสถานแห่งนี้สร้างด้วยศิลาแดง และยังคงปรากฏมีกำแพงชั้นที่ ๒ ตลอดจนโคปุระหรือซุ้มประตูด้านตะวันออกของกำแพงชั้นนอก ทั้งตัวปราสาทและโคปุระ มีลักษณะบางประการที่ไม่เหมือนกับที่อื่น (คือมีมุข ปราสาทหลังกลางมีประตูออกทั้ง ๔ ทิศ โคปุระมีหน้าต่าปลอมประกอด้วยลูกกรงและแผ่นทับ ฯลฯ) ได้มีการซ่อมเพิ่มเติมในสมัยไทย (เป็นต้นว่าบรรดาห้องทางทิศตะวันตก)

ดงศรีมหาโพธิ (บ้านโคกปี่) จังหวัดปราจีนบุรี มีร่องรอยต่างๆ เป็นต้นว่าฐานศิลาแดงซึ่งดูเหมือนแบบขอมและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาจหมายถึงมีประติมากรรมอยู่ด้วย แต่เนื่องจากไม่มีการขุดค้นหรือการขุดแต่ง ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถกล่าวได้อย่างแน่นอนถึงวัตถุและกำหนดอายุของสิ่งก่อสร้างเหล่านี้

จังหวัดสกลนคร สะพานศิลาแดงของขอม (ตะพานหิน) ได้หักพังไปเสียแล้ว แต่ข้าพเจ้าก็ได้ไปสำรวจพระธาตุนาเวง ซึ่งเป็นศาสนสถานที่สร้างด้วยหินทราย และคงสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ทั้งนี้อาจเห็นได้จากลักษณะของรูปภาพและเสาประดับกรอบประตู (ที่ยังสลักไม่เสร็จ) แต่แสดง

ให้เห็นว่ามีลักษณะแปลกออกไปจากที่อื่น พระธาตุนาเวงนี้เป็นศาสนสถานที่ยังคงอยู่ดี และน่าจะทำการซ่อมได้โดยไม่ยากนัก

ที่วัดพระธาตุ ตัวพระธาตุเองก็พยายามที่จะเลียนแบบพระธาตุพนม และสร้างทับขึ้นบนปราสาทศิลาแดงซึ่งยังสร้างไม่สำเร็จในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เนื่องจากไม่สามารถเข้าไปในช่องทางด้านตะวันออกได้ ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถกล่าวได้ว่าลักษณะดั้งเดิมของศาสนสถานแห่งนี้ ณ ทางเข้าด้านสำคัญนั้นเป็นอย่างไร

ข. ประติมากรรมขอม โดยที่ไม่กล่าวถึงประติมากรรมซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีแล้วที่เมืองลพบุรี (เป็นต้นว่าที่ศาลสูง) ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่ามีร่องรอยของศิลปะบาปวน (พุทธศตวรรษที่ ๑๖) ปรากฏอยู่ที่ดงศรีมหาโพธิ (บ้านโคกปี่) ได้ค้นพบประติมากรรมในศิลปะนครวัดที่เมืองสุโขทัย คือ ประติมากรรม ๖ รูป ที่ค้นพบที่ศาลตาผาแดง แม้ว่าจะถูกทำลายไปบ้าง ประติมากรรมที่สวมเครื่องประดับทั้งหญิงและชายเหล่านี้ก็ทำให้ต้องเพิ่มบทใหม่เข้าไปในประวัติของประติมากรรมขอม เป็นประติมากรรมกลุ่มเดียวที่คัดค้านบทความที่ข้าพเจ้าได้เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๘๕ เมื่อข้าพเจ้าได้แยกประติมากรรมในศิลปะแบบนครวัดออกเป็นครั้งแรก คือประติมากรรมกลุ่มนี้เป็นประติมากรรมที่สวมเครื่องแต่งกายแบบเดียวกับประติมากรรมที่ปรากฏอยู่ในภาพสลักนูนต่ำ ความแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากประ-

เพณีของเมืองพระนครในประเทศกัมพูชาเช่น
นี้ คงเป็นเพราะต้องการที่จะนำเอาเครื่อง
แต่งกายของชาติขอมในขณะนั้นมาใช้ในประ-
เทศที่ตนครอบครองอยู่ แต่ที่เมืองพระนคร
เองกลับพยายามที่จะรักษาประเพณีดั้งเดิม
และพยายามที่จะเข้าไปผูกพันกับเครื่องแต่ง-
กายในสมัยก่อนบาปวน ความพยายามแบบ
ใหม่ในศิลปะแบบนครวัดเช่นนี้คงเป็นต้นเค้า
ของลักษณะ “ที่ผิดแปลกออกไป” ของ
ประติมากรรมสำริดหลายรูป

ณ จังหวัดสุโขทัย (วัดพระพายหลวง)
ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบบายันที่สวยงาม
อย่างยิ่ง คงเป็น พระชัยพุทธมหานาถ นั้นเอง
แม้ว่ารูปนี้จะถูกทำลายไปมาก แต่ก็คงเป็น
ประติมากรรมที่ค้ำชูรูปหนึ่งในศิลปะแบบนั้น
ประติมากรรมอื่นๆ ในสมัยเดียวกันแต่มีฝีมือ
คล้ายๆ เช่นพระพุทธรูปนาคปรก ก็มีอยู่ที่
จังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ฯลฯ และ
ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงชิ้นส่วนของรูป
ทวารบาลที่เมืองสิงห์ ข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้องกล่าว
ในที่นี้ถึงบรรดาประติมากรรมขอมหรือที่ได้รับ
อิทธิพลขอม ณ เมืองลพบุรี นครราชสีมา
หรืออยุธยา ทั้งนี้ เพราะเป็นที่รู้จักกันดีแล้ว
แต่ใครจะกล่าวถึงเศียรครุฑสำริดที่พิพิธ-
ภัณฑสถานมหาวิเวก จังหวัดนครราชสีมา
ว่าเป็นศิลปะแบบบายันที่น่าชมทั้งทางด้านฝีมือ
ขนาดค่อนข้างใหญ่ สำหรับรูปพระศรีอาริยมศ-
ไตรยและสำริด จากพิพิธภัณฑสถานแห่งเดียว
กันนี้ ข้าพเจ้าคิดว่าคงหล่อขึ้นในราวต้นหรือ

กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และข้าพเจ้าจะได้
เขียนบทความขึ้นหลายบทความเกี่ยวกับเศียรนี้ ใน
ขณะเดียวกัน ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า
เศียรพระศรีอาริย์นี้สมควรจัดเป็นแบบขอมอย่าง
แท้จริงหรือจะจัดตามกำหนดอายุและสถานที่
ที่ค้นพบว่าเป็นศิลปะของอาณาจักรจามระ ฯลฯ

ณ จังหวัดนครปฐม ข้าพเจ้าก็ได้ค้นพบ
ร่องรอยของการก่อสร้างเพิ่มเติมของ ขอมเช่น
เดียวกัน ซึ่งคงเป็นในรัชกาลของพระเจ้าชัย-
วรมันที่ ๗ การเพิ่มเติมหรือการซ่อมแซมนี้
นาย Pierre Dupont ไม่ได้สังเกตเห็น แต่ก็มี
อยู่อย่างชัดเจนที่สถูปวัดพระเมรุและเกี่ยวข้องกับ
ระยะที่ ๓ ของพระสถูปที่นั่น คือชั้นบันได
เป็นรูปปีกกา ซึ่งไม่เป็นที่รู้จักกันในศิลปะ
ทวารวดี ลักษณะเช่นนี้ทำให้อธิบายได้ถึงการ
ค้นพบพระพิมพ์ “กลุ่มที่ ๓ (แบบลพบุรี)”
ในขณะชุดค้น ณ พระสถูปที่วัดพระเมรุ นอก
จากนี้ ยังควรกล่าวอีกด้วยว่าพระพุทธรูปใหญ่
ประทับนั่งห้อยพระบาทที่วัดหน้าพระเมรุ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้น ตามวัตถุที่ใช้
สลักคงไม่ได้มาจากวัดพระเมรุ จังหวัด
นครปฐม แต่ก็มีชั้นบันไดเป็นรูปปีกกาประกอบ
เช่นเดียวกัน

๕. อาณาจักรทวารวดีศิลปะที่มีอยู่ ก่อน และการขยายตัวของศิลปะ

โบราณสถานที่ได้สำรวจ จังหวัดอยุธยา
จังหวัดลพบุรี เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา
บ้านบน จังหวัดนครสวรรค์ อำเภออุทุมพร
จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองกลอนโค บ้านเก่า

จังหวัดกาญจนบุรี อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี ดงศรีมหาโพธิ (บ้านโคกบับ บ้านโคกขวาง) ดงนคร จังหวัดปราจีนบุรี พระธาตุพนม จังหวัดลำพูน

พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑสถาน

แห่งชาติและพิพิธภัณฑสถานส่วนบุคลในกรุงเทพฯ พิพิธภัณฑสถาน ณ จังหวัดอยุธยา อำเภออยู่ทอง จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดสุโขทัย จังหวัดลำพูน จังหวัดนครปฐม พิพิธภัณฑสถานบุคลที่จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดราชบุรี อำเภอกำแพงแสน ดงศรีมหาโพธิ ดงนคร การที่มีอุทกภัยทำให้โครงการของข้าพเจ้าต้องเปลี่ยนแปลงไป และข้าพเจ้าก็ไม่สามารถกลับมายังเมืองลพบุรี เพื่อมาค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถาน ณ เมืองนั้นได้

ปัญหาที่ได้พิจารณา

ปัญหาเหล่านี้ ซึ่งต่อไปข้าพเจ้าจะได้เขียนขึ้นเป็นเล่มโดยเฉพาะ ให้ชื่อว่า "อารยธรรมรุ่นแรกในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา" แบ่งออกเป็น ๔ ข้อ คือ โบราณคดีแห่งอาณาจักรทวารวดี ผู้ที่อยู่มาก่อน การขยายตัวของศิลปทวารวดี และการติดต่อกับอารยธรรมข้างเคียง ปัญหาเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของ โบราณวัตถุที่ขุดค้นพบเมื่อเร็ว ๆ นี้ และแสดงถึงผลแห่งการค้นคว้าของข้าพเจ้า โดยเฉพาะที่เมืองอยู่ทองและดงศรีมหาโพธิ ในดินแดน ๒ แห่งนี้ ผลที่ได้เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะเหตุว่าแสดง

ให้เห็นถึงการสืบเนื่องระหว่างระยะเริ่มต้นประวัติศาสตร์กับระยะแห่งอาณาจักรทวารวดี ทำให้ทราบถึงระยะ ๕๐๐ ปีของประวัติศาสตร์อันเก่าแก่ที่ไม่เคยทราบกัน มาแต่ก่อนในประเทศไทย และทำให้ทราบถึงต้นเดิมของอาณาจักรอยุธยาด้วย

ก. โบราณคดีแห่งอาณาจักรทวารวดี

(๑) สถาปัตยกรรม ได้แก่แผนผังของเมือง โดยทั่วไปเป็นแผนผังรูปไข่ มีคูใหญ่ล้อมรอบมีเชิงเทินดินรอบคูเมืองทั้ง ๒ ด้าน และมีประตูเมืองเป็นจำนวนต่างๆ กัน ยกเว้นที่คูบัวซึ่งมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นกรณีพิเศษ แผนผังดั้งเดิมเช่นนี้เคยทำให้ Lajonquiere แปลงใจมาแล้ว แผนผังเมืองรูปไข่เช่นนี้ ได้พบกันจนถึงทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นต้นว่า ที่เมืองศรีเทพ ซึ่งปรากฏว่าชาวขอม ได้มาอยู่ที่นั่นตั้งแต่แรก แต่ก็คงเป็นเฉพาะบางครั้งบางคราว

โบราณสถาน ได้แก่สิ่งก่อสร้าง วัตถุที่นิยมใช้ ก็คืออิฐขนาดใหญ่มิเนื้อเดียวกันโดยเฉพาะตามวิธีดั้งเดิม ศิลาลงซึ่งมีขนาดย่อมก็ใช้เฉพาะการก่อสร้างที่จำกัด (เป็นต้นว่าฐานหรือ ฐานภายในบางแห่ง) ยกเว้นแต่ในท้องถิ่นที่มีศิลาลงอยู่เป็นจำนวนมาก

ลักษณะของโบราณสถาน จากการขุดแต่ง เราอาจรู้จักพระเจดีย์ในศิลปทวารวดีได้ราว ๑๒ แบบในปัจจุบัน พระเจดีย์เหล่านี้รู้จักกันดีทางด้านแผนผังยิ่งกว่าทางด้านภาคตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งนี้ เพราะส่วนบนมักหักพังหายไป

เสีย เจดีย์เหล่านี้มีขนาดต่าง ๆ กัน และมีตั้งแต่รูปร่างง่าย ๆ (กลมหรือสี่เหลี่ยมจัตุรัส) ไปจนถึงรูปร่างยาก (เป็นต้นว่า มีพระเจดีย์กลมหรือเหลี่ยมอยู่ที่มุม มีฐาน ๘ เหลี่ยม) เจดีย์องค์หนึ่ง (ที่บ้านบน) มีกำแพงล้อมอีกชั้นหนึ่ง แต่ก็ค้นไม่พบพระเจดีย์แบบที่วัดพระเมรุ (จังหวัดนครปฐม) อีก แม้แผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าบางแห่งอาจแสดงว่าเป็นวิหารแต่ก็ยังไม่อาจยืนยันได้ว่าซากโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทุกแห่งในสมัยทวารวดีเป็นเช่นนั้น (เป็นต้นว่าโบราณสถานเลขที่ ๑๘ ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี)

ลวดลายเส้นนูนและลายเครื่องประดับ ลวดลายเส้นนูนในสมัยทวารวดีทำขึ้นอย่างง่าย ๆ และมีอยู่หลายแบบ ลายเช่นนี้แตกต่างจากลายเส้นนูนในศิลปะขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครอย่างแท้จริง ผงัที่ว่างเปล่าของโบราณสถานทวารวดี ก็มักมีเสาคติดกับผนังมาคั่นเสานี้รองรับวงโค้ง และลวดลายเครื่องประดับระหว่างเสาก็ทำเป็นภาพบุคคลหรือสัตว์หรือเป็นแผ่นภาพเล่าเรื่อง บันด้วยดินแล้วจึงเผาหรือมักทำด้วยปูนปั้น

(๒) ประติมากรรมและลวดลายเครื่องประดับของสถาปัตยกรรม

ประติมากรรม ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปสลักจากหินปูน หิน Quartz หินทราย (มีน้อย) และหล่อด้วยสำริด พระพุทธรูปศิลาเข้ากันได้ดีตามแบบที่นาย Pierre Dupont ได้วางไว้แล้ว ประติมากรรมสำริด (โดยเฉพาะ

ที่ค้นพบที่อำเภออุทุมพร) แสดงให้เห็นถึงสิ่งใหม่ ๆ แม้ว่าข้าพเจ้าจะยังไม่สามารถกำหนดอายุของประติมากรรมทวารวดีได้อย่างแน่นอน แต่การจัดแบ่งออกเป็นแบบต่าง ๆ ต่อเนื่องกันก็อาจทำได้แทนการแบ่งออกตามลักษณะใหญ่ ๆ อย่างแต่ก่อน

เทวรูปทางศาสนาพราหมณ์ มีน้อยกว่าพระพุทธรูป สลักจากหินปูน หินทราย และแสดงให้เห็นถึงแบบต่าง ๆ ที่ไม่เคยคาดคิดกันมาแต่ก่อน (ดูลักษณะรูปภาพต่อไป)

ดินเผา ได้แก่ลวดลายเครื่องประดับทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานเก่าที่สุดหรือที่สร้างขึ้นอย่างระมัดระวังที่สุด มีทั้งเป็นรูปบุคคลและสัตว์และลวดลายเครื่องประดับ ข้าพเจ้าได้ศึกษาประติมากรรมดินเผาเหล่านี้เป็นพิเศษ ทั้งนี้ ก็เพื่อจะทราบถึงวิธีการทำและการกันคว่ำทางลักษณะรูปภาพ ข้าพเจ้าได้ซ่อมประติมากรรมหลายรูปที่ค้นพบที่ตำบลคูบัว (เจดีย์เลขที่ ๓๙ และ ๔๐) และทราบถึงแบบต่าง ๆ ที่น่าสนใจและประหลาดใจ อย่างไรก็ตามที่น่าเสียดายที่ข้าพเจ้าไม่มีสถานที่เพียงพอที่จะกระทำเช่นเดียวกันแก่ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรม และทำให้ข้าพเจ้าไม่สามารถได้ความรู้ต่าง ๆ อันจะเป็นประโยชน์สำคัญขั้นแรกสำหรับการกันคว่ำเกี่ยวกับวิวัฒนาการ

สำหรับประติมากรรมที่เป็นภาพบุคคลหรือสัตว์ บางครั้งก็ทำเป็นภาพสลักนูนสูงและวิธีการที่ใช้ก็แปลกไปแต่ละชิ้น อย่างไรก็ตามก็ปรากฏคล้ายกับว่าความชำนาญที่มีอยู่ รวมทั้ง

ความผิดพลาดที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในขณะเผาไฟนั้น ทำให้ช่างหันไปใช้ปูนปั้น ซึ่งเป็นวิธีการที่ง่ายกว่า

ประติมากรรมเล็ก ๆ ลอยตัว แบบต่าง ๆ ที่มักทำด้วยแม่พิมพ์ มีอยู่ตามสถานที่เป็นบางแห่ง (เช่นที่อำเภออุทุมพร) ประติมากรรมเช่นนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งเกี่ยวกับการศึกษาอารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งนี้ เพราะไม่เคยปรากฏเลย ณ สถานที่อื่น ๆ ในแหลมอินโดจีน

ปูนปั้น ส่วนใหญ่เป็นลวดลายเครื่องประดับทางสถาปัตยกรรม แต่ที่เป็นภาพบุคคลหรือสัตว์นั้นสูงมากก็มี รวมทั้งเป็นประติมากรรมลอยตัวด้วย โดยทั่วไปประติมากรรมปูนปั้นคงอยู่ในสมัยหลังกว่าประติมากรรมดินเผา แต่แบบต่างๆ ของประติมากรรมปูนปั้นซึ่งเราอาจสังเกตเห็นได้ และมีอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ก็อาจเกิดขึ้นจากฝีมือที่ไม่เท่ากันของช่าง เช่นเดียวกับความแตกต่างทางระยะเวลาในการประดิษฐ์ ในสถานการณ์เช่นนี้ก็เช่นเดียวกับประติมากรรมดินเผา การพิจารณาคุณวิวัฒนาการของรูปร่างบางรูป และโดยเฉพาะเครื่องประดับก็อาจทำให้เรากำหนดอายุเวลาได้ ณ ที่นี้ควรจะกล่าวไว้ด้วยว่า ประติมากรรมปูนปั้นส่วนหนึ่งที่จังหวัดนครปฐม อยู่ในสมัยหลังกว่าสมัยทวารวดี และคงสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาหรือรัตนโกสินทร์ ประติมากรรมปูนปั้นที่มีอยู่ที่จังหวัดลพบุรี ก็ไม่เก่าไปกว่า

ลักษณะรูปภาพ การศึกษาเกี่ยวกับประติมากรรม (ทั้งลอยตัวและภาพนูน) รวมทั้งการค้นคว้าของข้าพเจ้าเกี่ยวกับประติมากรรมที่ค้นพบที่ตำบลคูบัว ทำให้ข้าพเจ้าลงความเห็นว่า มีพุทธศาสนาลัทธิมหายานปรากฏอยู่ก่อนที่อิทธิพลของศิลปะศรีวิชัยจะขึ้นมาถึงความคิดเช่นนี้ยังไม่เคยมีผู้ใดคาดกันมาก่อน เป็นพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่ไม่มี **ลัทธิตันตระ** เข้ามาเจือปน และคล้ายคลึงมากกับพุทธศาสนาในประเทศอินเดียสมัยหลังราชวงศ์คุปตะ (เป็นต้นว่าที่ถ้ำอชันตะ)

ความสำคัญของศาสนาพราหมณ์ แม้ว่าจะไม่เท่ากับพุทธศาสนา แต่ปรากฏว่ามีมากกว่าที่เคยคิดกันไว้แต่ก่อน ศาสนาพราหมณ์นี้มีปรากฏอยู่ในท้องถิ่นบางแห่ง (เป็นต้นว่าที่อำเภออุทุมพร จังหวัดนครปฐม คงศรีมหาโพธิ์ และไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ในแหลมมลายู) มีรูปเคารพต่าง ๆ กัน (คือศิวลึงค์ นางทูรกา พระขันธกุมาร พระศรี และพระนารายณ์องค์ใหม่)

การค้นคว้าเกี่ยวกับลักษณะรูปภาพทางพุทธศาสนา ทำให้เห็นถึงความสำคัญของอิทธิพลอินเดีย และทำให้อาจคาดคะเนถึงถิ่นที่มาได้ (ไม่ใช่เฉพาะจากภาคใต้ของประเทศอินเดียเท่านั้น)

ลัทธิธรรมจักร ข้าพเจ้าได้ศึกษาเรื่องขึ้นมาเป็นเวลานานแล้วและก็มีคามสนใจเป็นพิเศษ การค้นพบลัทธิธรรมจักรเมื่อเร็ว ๆ นี้ (ที่อำเภออุทุมพร และอำเภอกำแพงแสน)

และการศึกษาลัทธิธรรมจักรที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ (ที่จังหวัดเพชรบุรีและราชบุรี) ทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจเกี่ยวกับหน้าที่ของลัทธิธรรมจักรเหล่านี้ในทางด้านสถาปัตยกรรม และเข้าใจความหมายได้ค่อนข้างดีขึ้น พร้อมกับการศึกษาลัทธิธรรมจักร ข้าพเจ้าก็ได้ศึกษาเกี่ยวกับเสาหินฐาน และรูปกวาง วัตถุทั้งหมดนี้เกี่ยวพันกัน และก็ประกอบขึ้นเป็นรูปร่างต่าง ๆ กัน การศึกษานี้ทำให้ข้าพเจ้าสามารถเข้าใจถึงหน้าที่ของบรรดาฐานรองรับที่วัดพระปฐมเจดีย์ ตลอดจนหน้าที่ยของ “แท่งหินสลัก (ที่เรียกว่าเจดีย์ ๕ ยอด)” ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ด้วย

วัตถุที่ใช้ในพิธี ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก (เป็นต้นว่าพระพิมพ์ รูปดินเผาเล็ก ๆ เครื่องประดับบางชิ้น) ทั้งหมดให้ความรู้ที่สำคัญเป็นพิเศษสำหรับการศึกษาพุทธศาสนา เช่นเดียวกับการปฏิบัติกิจพิธีในศาสนาพราหมณ์

กำหนดอายุเวลา จากการศึกษาประติมากรรม (ทั้งทางด้านลักษณะรูปร่าง เครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ) ทางด้านศิลาจารึก อิทธิพลต่างประเทศที่มีปรากฏอยู่ และจากการทดลองขุดค้นทางโบราณคดีเป็นครั้งแรกที่อำเภออุ้มถ่อง ข้าพเจ้าก็อาจกล่าวได้ว่าวิชาโบราณคดีแห่งอาณาจักรทวารวดีครอบคลุมระยะตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย มาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เป็นสมัยซึ่งได้รับอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะอย่างมากตั้งแต่ต้น และ

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ก็ได้รับอิทธิพลจากศิลปะศรีวิชัย ซึ่งขึ้นมาตามทางเดินที่มีอยู่แล้วแต่โบราณ และในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็เริ่มเสื่อมลงไปอย่างช้า ๆ

ข. ผู้ที่อยู่มาก่อนอาณาจักรทวารวดี

การค้นพบเรื่องนี้ เป็นผลสำคัญที่สุดในการสำรวจของข้าพเจ้า ในขณะที่วิชาโบราณคดีในประเทศไทยเริ่มค้นแต่เพียงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ข้าพเจ้าก็ได้ค้นพบหลักฐานว่ามีอารยธรรมที่เก่ากว่านั้น อารยธรรมนี้เชื่อมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์เข้ากับสมัยทวารวดี หลักฐานนี้มีอยู่ที่ต่งศรีมหาโพธิ (บ้านโคกบึง) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อำเภออุ้มถ่อง หลักฐานเหล่านี้ ก็คือ ลูกบด (ทำด้วยทอง หินแข็ง แก้วทึบ แก้วใส มีสีเป็นตอน ๆ ชุบทอง ฯลฯ) เครื่องประดับทำด้วยทอง หรือดีบุก ที่ประดับตราหรือตราขนาดใหญ่และขนาดเล็ก เหยี่ยงเงินตราศรีวิจัตะ เศษเครื่องดินเผา ฯลฯ วัตถุเหล่านี้เหมือนกับที่ค้นพบในบริเวณแหลมโคชินไชนา ที่ เมืองออกแก้ว (Oc-éó) เป็นวัตถุที่ยังไม่เคยค้นพบกันในที่อื่นในแหลมอินโดจีน และเป็นวัตถุที่เชื่อกันว่าเป็นของอาณาจักรฟูนัน การค้นพบสิ่งเหล่านี้ในแหลมโคชินไชนาและแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็นสิ่งเกี่ยวพันกัน และทำให้ข้าพเจ้าแน่ใจว่าก่อนที่จะมีอาณาจักรทวารวดีเกิดขึ้น อาณาจักรฟูนันก็คงได้เข้าครอบครองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามาก่อน หลักฐานทางโบราณคดีเช่นนี้

สนับสนุนหลักฐานทางจดหมายเหตุเงินเกี่ยวกับการยกทัพของพระเจ้าฟันทมน "ราชาธิราชแห่งอาณาจักรพูนัน" ไปปราบปรามประเทศใกล้เคียง วัตถุประสงค์ค้นพบก็คล้ายกับที่ เมืองออกแก้ว แต่เปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย คือแสดงให้เห็นว่ามีความเกี่ยวพันกับศิลปะกรุ่นหลังเช่นเดียวกัน

แต่การปรากฏมีวัฒนธรรมพูนันขึ้นในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก็ไม่ได้ทำให้ลักษณะดั้งเดิมของอารยธรรมในกลุ่มแม่น้ำแห่งนี้ต้องสูญหายไป ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงความสำคัญของประติมากรรมดินเผาเล็ก ๆ ในท้องถิ่นบางแห่ง ประติมากรรมดินเผาบางรูปตามลักษณะของแบบศิลปะก็เก่าขึ้นไปถึงสมัยก่อนทวารวดี ความสำคัญทางพุทธศาสนา ก็มีปรากฏขึ้นในขณะเดียวกัน ณ อำเภออุทุมพร ข้างเจ้าได้ค้นพบร่องรอยเป็นพิเศษที่บ่งถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๙ และ ๑๐ แก่ประติมากรรมพื้นเมือง (เป็นแผ่นภาพหุ่นดินเผา) ปรากฏจนกระทั่งปัจจุบัน อิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบนี้ ก็มีแสดงอยู่ในภาคเอเชียอาคเนย์ว่าเป็นพระพุทธรูปที่นำเข้ามา และก่อนข้างหาได้ยากเท่านั้น (คือพระพุทธรูปที่เรียกกันว่าแบบอมรวดี หรืออนุรธาปุระ ข้าพเจ้ายังได้ค้นพบการจำลองพระพุทธรูปเหล่านี้เป็นแบบพื้นเมืองด้วย)

ก. การขยายตัวของศิลปะทวารวดี

ทั้งโบราณวัตถุสถาน และวิธีการที่ใช้แสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมแบบทวารวดีและ

ก่อนทวารวดีไม่ได้แพร่หลายอยู่แต่เฉพาะในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้เท่านั้น แต่ได้แผ่ขยายออกไปไกลทางทิศตะวันออก และทิศเหนือตามทางเดินที่เคยมีมาแต่ก่อน ทางเดินเหล่านี้มาบรรจบกันแถวบริเวณเมืองอุทุมพร

ทางทิศตะวันออก มีทางเดิน ๒ ทางที่อาจทราบได้ คือ ทางหนึ่งไปยังอำเภออุทุมพรประเทศ ผ่านทางกงนครและคงศรีมหาโพธิ์ อีกทางหนึ่งไปยังที่ราบสูงโคราชและไปแยกออกเป็นหลายสายไปยังแม่น้ำมูล (ข้าพเจ้าได้เคยเขียนไว้แล้วใน พ.ศ. ๒๔๘๘ ว่ามีภาพ "พระพุทธรูปประทับนั่งเหนือพนัสบดี" อยู่ที่ปราสาทพิมาย) ไปยังจังหวัดมหาสารคาม (แผ่นเสมามีภาพสลักแผ่นผังกี่เมืองศรีเทพ ฯลฯ) โดยผ่านทางจังหวัดสระบุรี ทางทิศเหนือ ทางเดินก็มุ่งไปยังอาณาจักรมอญเก่าแห่งหริภุญชัย (คือจังหวัดลำพูน ซึ่งข้าพเจ้าได้พบการก่อสร้างแบบทวารวดีเป็นเจดีย์รูป ๘ เหลี่ยม และพระพุทธรูปหลายองค์ทั้งสำริดและหินที่สร้างขึ้นตามศิลปะทวารวดี) โดยผ่านทางจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์ และตาก สถานที่เหล่านี้ยังคงรักษาร่องรอยไว้ได้มากหรือน้อย แต่ก็แสดงอยู่เสมอถึงวัฒนธรรมทวารวดี ทางทิศใต้ มีทางลงไปยังแหลมมลายู ผ่านทางจังหวัดราชบุรี (ซึ่งมีแควน้อยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้มาบรรจบ) และจังหวัดเพชรบุรี ฟิงกล่าวไว้ด้วยว่า Lajouquieré ได้กล่าวไว้แล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ ถึงความสำคัญของทางเดินเหล่านี้ไว้หลายสาย

ง. การติดต่อกับอารยธรรมของดินแดนใกล้เคียง

การติดต่อกับอารยธรรมของดินแดนใกล้เคียง การพิจารณาจากโบราณวัตถุสถานอาจทำให้เราทราบถึงการติดต่อเหล่านี้เป็นหลักฐานที่อาจได้รับการยืนยันเพิ่มเติมจากเอกสารทางด้านประวัติศาสตร์ คือการติดต่อโดยเฉพาะกับอาณาจักรศรีวิชัยที่มาตั้งชุมชนแหลมมลายูตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ กับประเทศกัมพูชา และกับอาณาจักรลานนา (คือเมืองลำพูน)

อิทธิพลของศิลปศรีวิชัย ไม่ได้ยืนยันเลยว่า เกิดขึ้นจากการเข้ามาครอบครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อิทธิพลนี้แสดงโดยการเผยแพร่ของศิลป เป็นการเผยแพร่ที่เกิดจากความเชื่อถือในศาสนาแบบเดียวกัน และขึ้นมาจากทางเดินที่เคยมีมาแต่ก่อน อิทธิพลของศิลปศรีวิชัยดูเหมือนจะแพร่ออกไปทางตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนแถบดงศรีมหาโพธิ์ และไม่เคยขึ้นไปจนถึงดินแดนที่อยู่ทางทิศเหนือสุด อิทธิพลนี้ค่อยๆ ลดน้อยลงและหายไปในพุทธศตวรรษที่ ๑๕

อิทธิพลของประเทศกัมพูชาปรากฏขึ้นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ณ เมืองศรีเทพ (คือจารึก) และที่จังหวัดจันทบุรีทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (โบราณสถานและจารึก) แต่ในดินแดนที่เรากำลังกล่าวถึงอยู่นี้ อิทธิพลของประเทศกัมพูชาก็มีอยู่บ้างเป็นบางครั้งบาง

คราว จนกระทั่งถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อิทธิพลรุ่นแรกของประเทศกัมพูชาที่มีปรากฏอยู่ ณ จังหวัดลพบุรี และในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา นั้น มิใช่เป็นเพราะการขยายดินแดน แต่เป็นเพราะการยอมขึ้นอยู่กับอำนาจของดินแดนในท้องถิ่นเหล่านั้นมากกว่า ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ จึงปรากฏว่าชนชาติขอมได้เข้าครอบครองดินแดนแถบเมืองลพบุรี (มีศิลาจารึกยืนยัน) และดงศรีมหาโพธิ์ (มีหลักฐานทางโบราณวัตถุสถาน) เราอาจยกเว้นดินแดนแถบเมืองสุโขทัยได้ เพราะไม่มีอะไรแสดงว่าอยู่ใต้อิทธิพลของศิลปทวารวดี และในขณะเดียวกันก็อาจกล่าวได้ว่า การที่ชนชาติขอมเข้าครอบครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาชั่วคราวในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ดูเหมือนจะทำให้สมัยทวารวดี สิ้นลง ดินแดนแถบจังหวัดนครสวรรค์ไม่ได้ถูกขอมเข้าครอบครอง และอาณาจักรลำพูน ซึ่งมีประวัติศาสตร์เป็นที่รู้จักกันจากตำนานที่เขียนขึ้น ก็ไม่ได้ตกอยู่ใต้การปกครองของขอม แต่ในเวลาไม่ถึง ๑๐๐ ปีต่อมา ก็ถูกกลืนเข้าไปไว้ในอาณาจักรลานนา ที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ (พ.ศ. ๑๘๓๕)

การขุดค้นของข้าพเจ้าในบริเวณใกล้เคียงกับพระเจดีย์หมายเลข ๑ ที่อำเภออุทุมพรพิสัยดูเหมือนจะขบปัญหาที่ว่า ทำไมจึงไม่มีร่องรอยของขอมปรากฏอยู่เลยในเมืองอุทุมพรพิสัยนี้คงถูกทอดทิ้งเพื่อย้ายไปอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือต้น

พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ทั้งนี้ คงเป็นเพราะมีภัยทางธรรมชาติหรือภัยที่มนุษย์ก่อขึ้นเองเกิดขึ้น การที่เมืองอยู่ทองกลับมีผู้คนมาอาศัยอยู่อีกบ้างก็มาเริ่มขึ้นในสมัยอยุธยา คงจะเห็นได้จากวัตถุที่ผ่านโดยไม่มี การสืบทอด จากปลายสมัยทวารวดีไปยังสมัยอยุธยา และการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หมายเลข ๑ ขึ้นในสมัยนั้น

ผลการค้นคว้าตามโบราณสถานที่สำคัญ

ที่ตำบลลูกบัว ดงศรีมหาโพธิ์ และอำเภออยู่ทอง การค้นคว้าของข้าพเจ้าได้ผลดีที่สุด และ ณ ที่นี้ ข้าพเจ้าก็จะเขียนรายงานขึ้นเป็นรายงานอย่างสั้น ๆ

จังหวัดลพบุรี เนื่องจากข้าพเจ้าไม่สามารถกลับไปยังจังหวัดนี้ได้อีก การตรวจตราและการค้นคว้าเพิ่มเติมที่ข้าพเจ้าได้คาดหมายไว้ ก็ไม่อาจทำได้ และการศึกษาของข้าพเจ้า ณ จังหวัดนี้ ก็ยังอยู่ในขั้นเริ่มต้น ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นแผ่นอิฐซึ่งเป็นลักษณะของการก่อสร้างแบบทวารวดี ในการขุดเพื่อสร้างรากฐานของสถานพยาบาลแห่งใหม่ภายในเมือง นอกจากนี้ ยังมีระฆังหินขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก อยู่ตามหน้าวัดเก่า ๆ หลายวัด ทั้งที่ยังไม่อาจทราบได้ว่า ทำไมระฆังหินเหล่านี้จึงมาปรากฏอยู่ที่นั่น นอกจากนี้ ข้าพเจ้ายังไม่สามารถตรวจตราทฤษฎีของข้าพเจ้าเกี่ยวกับอายุของร่องรอยโบราณสถานที่เก่าที่สุด ณ วัดนครโกษาได้ ร่องรอยแห่งนี้คงแก้ไขเปลี่ยนแปลงเสียใหม่ในสมัยอยุธยา การศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับโบราณสถานและโบราณวัตถุ

ในพิพิธภัณฑสถานจังหวัดลพบุรี สมควรจะได้กระทำต่อไป

จังหวัดนครสวรรค์ (บ้านบน) ร่องรอยทางโบราณคดีที่ นายบรรจบ เทียมทัด เป็นผู้ขุดแต่ง แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของศิลปทวารวดีในบริเวณแห่งนี้ และแสดงถึงการก่อสร้างแบบใหม่ (คือสถาปัตยกรรมที่เหลี่ยมจัตุรัส มีกำแพงล้อมรอบเพื่อกันเขตประตักมิณ) ข้าพเจ้าได้พยายามรวบรวมเศษเครื่องดินเผาเพื่อเปรียบเทียบกับเครื่องถ้วย ณ สถานที่แห่งอื่นๆ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถคัดลอกจารึกที่มีอยู่บนยอดพระเจดีย์องค์หนึ่งได้ จารึกแห่งนี้ อาจช่วยไขประวัติศาสตร์ของดินแดนแถบนี้ ออกมาได้โดยนำไปเปรียบเทียบกับจารึกที่บ้านมาบมะขาม

ดงศรีมหาโพธิ์ ข้าพเจ้าได้ศึกษาโบราณสถานที่บ้านโคกกวางและบ้านโคกบ๊ีบ ด้วยความกรุณาของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร ผู้ได้จัดการเดินทางครั้งนี้ขึ้น ณ บ้านโคกกวาง มีประเพณีรูปภาพที่คล้ายคลึงกับศิลปศรีวิชัย ณ บ้านโคกบ๊ีบ การค้นคว้าของข้าพเจ้า ซึ่งมี R.P. Simon Saul (Kho-Kvat) เป็นผู้นำก็ได้ผลดีที่สุด ความมั่งคั่งและสิ่งที่น่าสนใจที่มีอยู่มากกว่าในรายงานของนาย P. Dupont กรมศิลปากรน่าจะได้ทำรายละเอียดเกี่ยวกับโบราณสถาน ณ สถานที่แห่งนี้ และทำการศึกษาตามหลักวิชาการโดยเร็วที่สุด ทั้งนี้ ก็เพื่อป้องกันมิให้โบราณสถานทั้งหมดต้องหักพังไปเพราะการเกษตร และโดยเฉพาะจากการลักลอบขุด

ตรงข้ามกับความเห็นของนาย P. Dupont ดงศรีมหาโพธิ์ก็เป็นสถานที่ ๆ มีผู้มาอาศัยอยู่นาน และมีวัดที่ผ่านจากสมัยก่อนทวารวดีลงไปยังปลายสมัยเมืองพระนคร ในประเทศกัมพูชา และมีพยานหลักฐานของอารยธรรมทุกแบบที่สืบเนื่องติดต่อกัน มีเศษเครื่องดินเผาและลูกปัดอยู่เป็นจำนวนมาก ข้าพเจ้าได้พยายามเก็บตัวอย่างไว้เพื่อศึกษาเปรียบเทียบ เครื่องประดับก็มีเครื่องเพชรพลอย ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นหินแข็งสลักเป็นรูปภาพและสลักเป็นตัวอักษรคล้ายกับที่ค้นพบที่เมืองออกแก้ว ข้าพเจ้าได้ศึกษาประติมากรรมหลายชิ้นที่ยังไม่เคยตีพิมพ์ ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ (เป็นต้นว่าคิวลิงค์ และรูปพระนารายณ์ในแบบที่เคยรู้จักกันมาก่อนแล้ว) นอกจากนี้ ข้าพเจ้ายังได้คัดลอกจารึกใหม่ ๆ (เป็นต้นว่าแผ่นจารึกที่มีศักราชของวัดศรีมหาโพธิ์ ค่ำตา เข ธมฺมา ฯลฯ ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ใช้ตัวอักษรตั้งลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓)

สำหรับร่องรอยของโบราณสถาน ได้ใช้ศิลาแลงเป็นจำนวนมากในการก่อสร้าง ข้าพเจ้าได้ทำรายงานเกี่ยวกับหลุมซึ่งใช้สำหรับขุดหาหินมีค่าสำหรับใช้ทำลูกปัด และลูกปัดเหล่านี้ก็เป็นอุตสาหกรรมพื้นเมืองอย่างแท้จริง นอกจากนี้ ก็ยังมีบ่อน้ำต่าง ๆ ที่ยังไม่มีผู้กล่าวถึง และมีบ่อเป็นวงกลมขนาดเล็กอยู่ระยะห่าง ๆ กันอย่างได้ระเบียบ ซึ่งยังไม่อาจทราบความมุ่งหมายได้ มีหลุมสำหรับฝังศพ (?)

ซึ่งไม่ทราบอายุเวลาแน่นอน ฯลฯ โบราณสถานหลายแห่งถูกทำลายไปแล้ว แต่ก็ยังมีเนินดินที่สำคัญอยู่ในสวนกล้วย ซึ่งสมควรจะได้ดำเนินการขุดค้น

ดงนคร (จังหวัดนครนายก) ข้าพเจ้าได้ไปสำรวจสถานที่แห่งนี้ด้วยความกรุณาของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร เช่นเดียวกัน ร่องรอยผู้คนอาศัยอยู่แต่โบราณก็คล้ายกับที่บ้านโคกบึง คือมีเศษเครื่องดินเผาเป็นจำนวนมาก แต่ไม่มีลูกปัด การก่อสร้างใช้ศิลาแลงเช่นเดียวกัน ได้ค้นพบหลุมศิลาแลงขุดเรียบและบางหลุมมีเมล็ดข้าวเผาไฟอยู่ข้างใน ข้าพเจ้าได้เก็บตัวอย่างเหล่านี้ไว้เพื่อวิจัยต่อไป นอกจากนี้ ก็ควรกล่าวว่ามีลักษณะรูปภาพตามศิลปะศรีวิชัยด้วย

จังหวัดเพชรบุรี ดินแดนแห่งนี้คงมีความสำคัญอย่างแท้จริงในสมัยทวารวดี (และในสมัยก่อนทวารวดีด้วย) เหตุนี้ จึงสมควรจะได้มีการศึกษาอย่างถูกต้อง ข้าพเจ้าได้ถูกร่องรอยโบราณสถานในเมืองที่มีอยู่ในเขตวัดเพชรพลี และพิพิธภัณฑสถานของวัด มีพระพุทธรูปสำริดที่น่าสนใจในศิลปะที่เรียกกันว่า อมรวดี ได้มาจากอำเภอปราณบุรี นอกจากนี้ ก็มีประติมากรรมในศิลปะแบบศรีวิชัย ชิ้นส่วน ๒ ชิ้นของธรรมจักรที่น่าสนใจและธรรมจักรที่อยู่วัดมหาธาตุก็มาจากสถานที่แห่งนี้

จังหวัดราชบุรี นอกไปจากพระพุทธรูป ๔ องค์ ซึ่งองค์หนึ่งมีจารึกและเก็บรักษาไว้ในวัดมหาธาตุ รวมทั้งชิ้นส่วนของประติมา

กรรมชิ้นหนึ่งที่อยู่ภายในระเบียงของพระ
ปราสาทแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ศึกษาเนื่องจากงานที่
กำลังทำอยู่ทางคาน้ำใต้ขององค์พระปราสาทว่ามี
อิฐทวารวดีอยู่ในฐาน ร่องรอยเช่นนี้อาจทำ
ให้สันนิษฐานได้ว่า ณ สถานที่แห่งนี้ เดิมมี
การก่อสร้างแบบทวารวดีอยู่ก่อน แล้วจึงมีการ
ก่อสร้างปราสาทขอมขึ้น

คำบลคุบัว การค้นคว้า ณ สถานที่
แห่งนี้ทำให้รู้สึกผิดหวัง ทั้งนี้ เพราะเหตุว่า
ส่วนใหญ่ของโบราณสถานได้หักพังลง ไปมาก
ภายหลังการขุดแต่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าพเจ้า
ไม่สามารถตรวจตราพระเจดีย์หมายเลข ๔๐
ได้ตามที่เคยมุ่งหมายไว้ และภาคคอกอยู่เป็น
เวลานาน อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าได้สำรวจและ
แก้ไขแผนผังที่มีอยู่และทำรายละเอียดเกี่ยวกับ
โบราณสถานหมายเลข ๑๘ ซึ่งยังไม่อาจ
ทราบถึงความมุ่งหมายดั้งเดิมของสถานที่แห่ง
นี้ได้ ร่องรอยทั้งหมดได้หักพังไปมากภายหลัง
การขุดแต่ง และสมควรที่จะขุดค้นต่อไปทาง
ด้านเหนือ ซึ่งการขุดแต่งได้หยุดชะงักลง
เนื่องจากมีบันไดสมัยใหม่กั้นอยู่ทางด้านนั้น
การขุดแต่งต่อไปจะมีประโยชน์มาก เพราะจะทำให้
ได้รู้จัก โบราณสถานที่มีลักษณะเป็นพิเศษ
ในพิพิธภัณฑสถานเล็ก ๆ ของวัดซึ่งตั้งอยู่บนลาน
ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่ามีภาพสลักนูนดินเผา
๒-๓ ภาพที่น่าสนใจ เครื่องดินเผาแบบที่มีอยู่
ที่จังหวัดเพชรบุรีและอำเภออุทอง เครื่องขัดทำ
ด้วยหินทรายซึ่งเป็นเครื่องมือสมัยก่อนประวัติ
ศาสตร์ที่หาได้ยากมากชิ้นหนึ่ง ณ คำบลคุบัว

ความมุ่งหมายอันสำคัญของข้าพเจ้าอยู่ที่
ที่โบราณวัตถุที่ได้นำเข้ามาไว้ในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อได้วางวัตถุเหล่านี้
ลงบนพื้นที่ว่างแล้ว ก็ย่อมสามารถต่อชิ้นที่
แตกหักซึ่งชิ้นส่วนต่าง ๆ อยู่แยกออกจากกัน
เป็นงานที่กินเวลานานและลำบาก แต่ก็ทำ
ให้สามารถทราบถึงรูปลักษณะเดิมของศิลป
ทวารวดีที่มีได้เคยคากันมาแต่ก่อน (เป็นต้น
ว่า รูปเมณฑกจากพระเจดีย์หมายเลข ๑๑ พระ
โพธิสัตว์หลายองค์จากเจดีย์หมายเลข ๔๐
 ฯลฯ) พร้อมทั้งศึกษาวิธีการที่ใช้ในศิลปดิน
เผา ซึ่งเป็นวิธีการที่พิเศษมาก การกระทำ
เช่นนี้ทำให้สามารถทราบถึงร่องรอยของพุทธ
ศาสนาลัทธิมหายานที่ไม่มีลัทธิตันตระเข้ามา
เจือปนเป็นลักษณะที่มีอยู่ก่อนอิทธิพลของ
ศิลปศรีวิชัยและยังไม่เคยทราบกันมาก่อนจน
กระทั่งถึงขณะนั้น (จากพระเจดีย์ หมายเลข
๔๐ เป็นต้นว่า รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
พระโพธิสัตว์วัชรปาณี) อย่างไรก็ดี น่าเสียด
ายที่ข้าพเจ้าไม่มีเครื่องมือพอที่จะซ่อมชิ้น
ส่วนขนาดใหญ่ได้ รวมทั้งถ่ายรูปชิ้นส่วน
เหล่านั้นด้วย หวังว่างานเช่นนี้จะได้กระทำ
ต่อไปในไม่ช้า เพื่อป้องกันศิลปวัตถุซึ่งสมควร
ที่จะได้จัดแสดงขึ้นเป็นการชั่วคราว ข้าพเจ้า
ไม่สามารถซ่อมแซมชิ้นส่วนเครื่องประดับทาง
สถาปัตยกรรมของพระเจดีย์หมายเลข ๔๐ ได้
เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ ก็เพราะไม่มีสถานที่เหมาะสม
นับว่าเป็นการขาดไปอย่างน่าเสียดายใน
การค้นคว้าเกี่ยวกับศิลปทวารวดี เพราะชิ้น

ส่วนเหล่านี้ในปัจจุบันเป็นเพียงสิ่งเดียวที่อาจนำผลในการพิจารณามาให้

เนื่องจากข้าพเจ้าไม่สามารถทราบรายละเอียดเกี่ยวกับการชุดแต่งพระเจดีย์หมายเลข ๔๐ และไม่สามารถศึกษาพระเจดีย์องค์นี้ได้อย่างละเอียดได้ ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถขบปัญหาได้ว่า เพราะเหตุใดจึงมีประติมากรรมดินเผาเป็นจำนวนมากมายเช่นนี้ และมีขนาดข้างใหญ่ด้วยแก่สถาปัตยกรรมที่มีรูปร่างค่อนข้างเล็ก ทฤษฎีที่อาจเป็นไปได้ ก็คือว่าประติมากรรมเหล่านี้มีผู้นำมาวางไว้ที่นั่นในระยะเวลาหนึ่ง และมาจากสถานที่ใกล้เคียง เราอาจกล่าวได้แต่เพียงว่าประติมากรรม (โดยเฉพาะรูปพระโพธิสัตว์) ได้ถูกทาบด้วยน้ำปูนซึ่งทำให้ปีคังลายละเอียดของเครื่องประดับไปบ้าง

จังหวัดนครปฐม นอกจากการไปสำรวจวัดโคกพระ ซึ่งมีธรรมจักรที่ได้รับการซ่อมแซมจากกรมศิลปากรและเสาดิน (บริบูรณ์) ที่นั่นได้ให้ความรู้ที่สำคัญแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณวัตถุที่พระปฐมเจดีย์และ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร จุดมุ่งหมายของข้าพเจ้าก็เพื่อศึกษาความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างวัตถุที่จังหวัดนครปฐม ที่อำเภออุทอง และองค์รีมหาโพธิ์ ตลอดจนพยายามตีความหมายของประติมากรรมเหล่านั้นด้วย ที่นครปฐม ประติมากรรมดินเผาเล็กๆ มีน้อยกว่าที่อุทอง ไม่ปรากฏมีอิทธิพลของศิลปศรีวิชัย แต่อิทธิพล

ของขอมกลับปรากฏมีอยู่อย่างชัดเจน (เป็นต้นว่าพระพิมพ์ ฯลฯ) ในบรรดาประติมากรรม (ศิลปดินเผาและปูนปั้น) ข้าพเจ้าก็ได้พิจารณาเป็นพิเศษแก่ประติมากรรมที่อาจใช้แปลความหมายของวัตถุที่อื่น ๆ เป็นต้นว่าสิ่งประดับชั้นบันได้ก็อาจเปรียบเทียบได้กับประติมากรรมเล็กๆ ที่อุทอง รูปอาคารจำลองก็อาจให้ความรู้เกี่ยวกับสถาปัตยกรรม แห่งหินสลัก (เจาะเป็นรู) สำหรับรองรับธรรมจักร ฯลฯ การศึกษาประติมากรรมปูนปั้น แสดงให้เห็นว่าบางชิ้นสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ประติมากรรมเหล่านี้มักปะปนอยู่กับประติมากรรมปูนปั้นอื่น ๆ และทำให้การกำหนดอายุของศิลปทวารวดีทำได้ยากลำบาก

อำเภอกำแพงแสน เมืองโบราณแห่งนี้จะสำคัญน้อยกว่าเมืองอื่น ๆ ในบริเวณเดียวกัน ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นเศษเครื่องดินเผาภายในเมืองเลย ประติมากรรมปูนปั้นที่ข้าพเจ้าได้ศึกษาก็แสดงให้เห็นว่ามีลักษณะดั้งเดิมของตนเองบ้าง แต่ก็อยู่ในกรอบของการผลิตโดยทั่วไป และชวนให้คิดว่าคงอยู่ในสมัยที่ ๒ ของศิลปทวารวดี ธรรมจักรซึ่งมีจารึกที่ฐาน (เป็นแบบเดียวกับจารึกที่มีอยู่บนธรรมจักรของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล) ก็น่าสนใจมาก เกี่ยวกับการศึกษาธรรมจักร น่าเสียดายที่วาระการโบราณสถาน ณ ที่แห่งนี้มีต้นไม้ปกคลุมอยู่มาก เมื่อข้าพเจ้าไป

สำรวจ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่อาจศึกษาได้ทั้ง
ตั้งใจไว้ และข้าพเจ้าก็ไม่มีแผนผังด้วย

อำเภอยูทอง เมื่อข้าพเจ้ามาถึงกรุง-
เทพฯ ก็ได้พิจารณาโบราณวัตถุบางชิ้น (เป็น
กันว่าลูกปัดทอง) ของพลอากาศตรี มนตรี
หาญวิชัย โบราณวัตถุเหล่านี้เหมือนกับที่ค้น
พบที่เมืองออกแก้วในแหลมโคชินไชนา ดังนั้น
จึงทำให้ข้าพเจ้าแน่ใจว่าเมืองยูทองนี้สำคัญ
และมุ่งการค้นคว้าของข้าพเจ้าไปทางนั้น คือ
การศึกษาโบราณวัตถุ (ในพิพิธภัณฑ์ส่วน
บุคคลและในพิพิธภัณฑ์สถานอุทอง) การค้น
คว้าเกี่ยวกับโบราณสถานและการสำรวจบริเวณ
ใกล้เคียง การขุดแต่งพระเจดีย์หมายเลข ๑
และการทดลองขุดค้นทาง โบราณคดี ภายหลัง
ฤดูฝน

การศึกษาโบราณวัตถุให้ผลน่าสนใจ
มาก ทำให้แลเห็นความคล้ายคลึงกับวัฒนธรรม
ที่ออกแก้ว และเห็นว่าที่อุทองมีลักษณะ
ดั้งเดิมของตนเองเช่นเดียวกับที่ออกแก้วและ
สถานที่แห่งอื่นๆ ในอาณาจักรทวารวดี เป็น
ต้นว่า ความสำคัญของประติมากรรมดินเผา
เล็กๆ ความหมายเรื่องอภิศกของพระศรี
ภาพนูนดินเผาที่เก่าขึ้นไปถึงพุทธศตวรรษที่
๙-๑๐ (นักศึกษาคณะโบราณคดีเป็นผู้ขุดค้น
พบที่พระเจดีย์หมายเลข ๒) พระพุทธรูป
ตามแบบศิลปะคุปตะ พระพิมพ์แบบใหม่ (มัก
มีจารึกอยู่ด้วย) ร่องรอยของอิทธิพลศิลปะ
ศรีวิชัย และการไม่มีร่องรอยของศิลปะขอม
เลย ฯลฯ

ที่อำเภอยูทองเอง ข้าพเจ้าได้ศึกษาดัง
องค์ประกอบและการก่อสร้างของพระเจดีย์ที่
ขุดแต่งแล้ว ได้ตรวจและแก้หรือทำแผนผังที่
มีอยู่แล้วให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น (เป็นต้นว่าที่พระ-
เจดีย์หมายเลข ๑๓ เดิมไม่ได้เขียนเสาดิคกับ
ผนังไว้) ได้ทำแผนผังของพระเจดีย์หมายเลข
๒ ขุดแต่งสถูปหมายเลข ๔ ใหม่ ซึ่งเดิม
ไม่ได้คำนึงถึงลานและพระเจดีย์เล็กๆ ที่มุม
(จากแผนผังที่ทำไว้แล้ว) ข้าพเจ้าสนใจใน
พระเจดีย์หมายเลข ๑ เป็นอันมาก ทั้งนี้ เพราะ
เหตุว่ามีขนาดค่อนข้างใหญ่ และนอกจากนี้
ยังมีการปฏิสังขรณ์ในสมัยอยุธยา ซึ่งปรากฏ
ขึ้นเป็นครั้งแรกที่อำเภอยูทอง ดังนั้น ปัญหา
ที่มีอยู่ ก็คือว่าจะต้องค้นหาลักษณะดั้งเดิม
แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องเอาใจใส่แก่การก่อสร้าง
ที่ทำขึ้นภายหลังด้วย ในขณะที่ข้าพเจ้า
ต้องเดินทางกลับ การขุดแต่งด้านใต้ซึ่งเริ่มต้น
ก่อนด้านอื่นก็ยังไม่สำเร็จ เหตุนี้ การที่จะ
พยายามกล่าวถึงลักษณะดั้งเดิมในตอนนั้น จึง
ยังไม่ควรทำ แต่ก็อาจกล่าวถึงสิ่งอื่นๆ ได้บ้าง
เป็นต้นว่า พระเจดีย์สมัยอยุธยานั้นกว้างใหญ่
ยิ่งกว่าพระเจดีย์สมัยทวารวดีมาก และสร้าง
ครอบมทับพระเจดีย์สมัยทวารวดีขึ้นไปเป็น
ชั้นๆ โดยสร้างเป็นผนังซ้อนกันขึ้นไป (ผนัง
นี้บางส่วนบางมาก) อิฐที่ใช้ก็แบ่งออกเป็น
๒ สมัย คือสมัยทวารวดี (นำมาใช้ใหม่)
และสมัยอยุธยา ทิศของพระเจดีย์สมัยอยุธยา
ก็ไม่ได้คำนึงถึงทิศเดิมของพระเจดีย์สมัย
ทวารวดี และแต่ละสมัยก็ไม่ได้สร้างตรงตาม

ทิศทางอย่างเต็มที่ในระดับเดียวกับฐาน ได้ค้นพบโบสถ์ขนาดใหญ่บรรจุพระพุทธรูปอยู่ตรงกึ่งกลางของด้านทิศใต้

การขุดแต่งในขณะที่ข้าพเจ้าต้องจากมาได้เผยให้เห็นวัตถุที่มีจำนวนจำกัด เป็นต้นว่าที่ระดับดิน ได้ค้นพบพระพุทธรูปสำริดเล็ก ๆ (สมัยทวารวดี) เศษภาชนะดินเผา (สมัยทวารวดี) ลูกกรงรูปแจกันสลักด้วยศิลาแลง (สมัยอยุธยา ?) บนชั้นบน ได้ค้นพบพระพุทธรูปสำริดเล็ก ๆ ทรงเครื่อง (คงอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) แผ่นอิฐสลักเป็นรูป (สมัยอยุธยา) ณ ที่นี้คงจะค้นไม่พบวัตถุที่สำคัญอะไรมา แต่การขุดแต่งพระเจดีย์ก็ต้องทำด้วยความระมัดระวังเป็นพิเศษ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าสร้างชั้น ๒ สมัย และมีความจำเป็นในระยะขุดแต่งที่จะต้องรีบ อย่างน้อยที่สุดก็ส่วนหนึ่งของพระเจดีย์ในสมัยที่ ๒ เหตุนี้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำแผนผังและถ่ายรูปรูปงานขุดแต่งที่กำลังทำอยู่อย่างละเอียด ตลอดจนต้องทำรายงานไว้อย่างชัดเจนถึงสิ่งต่าง ๆ ที่จะต้องถูกรื้อลง

เจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑสถานและชาวบ้านที่อยู่ทอง ได้นำข้าพเจ้าไปสำรวจยังบริเวณใกล้เคียง การสำรวจเช่นนี้ทำให้แลเห็นความสำคัญของสถานที่บางแห่งและทราบถึงประติมากรรม ตลอดจนร่องรอยที่ยังไม่มีผู้ตีพิมพ์ ในบรรดาสถานที่ ข้าพเจ้าเห็นว่าต่าง ๆ ที่เขาพระนั้นคงมีความสำคัญเป็นพิเศษ ทั้งนี้เนื่องจากความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่และลักษณะของที่ตั้ง การ

ขุดค้นพื้นดินแต่ละชั้นที่นั่นคงจะให้ความรู้ที่สำคัญแก่ประวัติของเมืองอุทอง ทางทิศเหนือของเขาพระยังมีร่องรอยของพระเจดีย์อีกหลายองค์ แต่ก็มักถูกขุดทำลายเสียหมดแล้ว ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและโดยเฉพาะทางทิศใต้ของพระเจดีย์หมายเลข ๑ มีรากฐานการก่อสร้างและสระน้ำ ซึ่งสมควรจะศึกษาต่อไป ในระหว่างการสำรวจเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้เห็นศิวลึงค์ ๓ องค์ และฐานรองรับ ๑ ฐาน สิ่งเหล่านี้มีลักษณะค่อนข้างหยาบและคงจะถูกโยกย้ายจากที่ไปนานแล้ว ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถนำมาโยงกับโบราณสถานแห่งใดได้

ห่างจากเมืองโบราณไปทางทิศใต้ ใกล้เคียงกับถนนปัจจุบัน ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นซากทางเดินเขื่อนที่ตึงได้ฉากกับถนน น่าจะสำรวจหาระยะของทางเดินเขื่อนนี้ นอกจากนี้ ข้าพเจ้ายังได้ไปดูออกซางที่อยู่ใกล้กับน้ำตกด้วย ออกซางแห่งนี้มีเนินดินกั้นและยังอยู่ในสภาพที่ดีอีกแห่งหนึ่งถูกทำลายเสียแล้วด้วยการขุดหาหินเมื่อเร็ว ๆ นี้ ยังมีร่องรอยของโบราณสถานอีกบนเขาใกล้กับเขาพระและทางทิศใต้ของเขื่อนทางเดิน แต่ข้าพเจ้าก็ไม่มีเวลาพอที่จะไปสำรวจได้ จำนวนความแตกต่าง และการตั้งอยู่กระจายกันของ โบราณสถานบนพื้นที่ ๆ กว้างขวางพอใช้เช่นนี้ แสดงให้เห็นความสำคัญอย่างแท้จริงของเมืองอุทองจนกระทั่งปลายสมัยทวารวดี

ลักษณะดั้งเดิมของ โบราณวัตถุที่เมืองอุทอง ตลอดจนลักษณะพิเศษที่ปรากฏขึ้น

เนื่องในการขุดแต่งพระเจดีย์หมายเลข ๑ ขวนให้คิดว่า การขุดค้นอาจใช้ทดสอบทฤษฎีที่ข้าพเจ้าได้ตั้งขึ้นเนื่องในการสำรวจครั้งนี้ได้ แต่ฤดูฝนก็ล่าช้ามาก และทำให้ข้าพเจ้าสามารถทดลองขุดค้นได้อย่างจำกัดเฉพาะทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์หมายเลข ๑ เท่านั้น การทดลองขุดค้นครั้งนี้ทำขึ้นบนพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างยาว ๑๔ เมตร และเป็นแค่เพียงการเริ่มต้น แต่ความรู้ที่ได้เป็นจำนวนมากก็ทำให้น่าขุดค้นต่อไปบนพื้นที่กว้างขวางยิ่งขึ้น และเตรียมการขุดค้นเช่นนี้ ณ สถานที่แห่งอื่น ๆ ในบริเวณเมืองอุทองอีก

ข้าพเจ้าได้ทำงานร่วมกับบุคคลเป็นจำนวนจำกัด และบุคคลเหล่านี้ก็น่าจะได้เรียนรู้เกี่ยวกับวิธีการขุดค้นเสียก่อน การขุดค้นได้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก - ตะวันตก และหยุดลงเมื่อขุดลงไปถึงระดับ ๒ เมตร ทั้งนี้ก็เพราะน้ำได้ซึมเข้ามา ได้ค้นพบพื้นดิน ๔ ชั้นจากสูงลงไปต่ำ ดังนี้คือ

๑. พื้นดินชั้นบน (ตั้งแต่ระดับดินลึกลงไป ๓๐ ซม.)
๒. ชั้นดินที่มีแผ่นอิฐปนอยู่โดยบังเอิญ (ตั้งแต่ ๓๐ - ๔๕ ซม.)
๓. ดินเนื้อเดียวกันจนถึงดินที่ผสมกับทรายที่ปนมากับน้ำและโคลน (๔๕-๘๐ ซม.)
๔. ดินที่ผสมกับทรายมาก (๘๐ - ๒๐๐ ซม.)

ดินชั้นที่ ๑ คือชั้นปัจจุบัน ได้ค้นพบร่องรอยของเตาซึ่งมีส่วนลึกลงไปติดอยู่กับดินชั้นที่ ๒ คงเป็นเตาของพวกเผาถ่าน

ดินชั้นที่ ๒ ประกอบด้วยอิฐสมัยทวารวดีที่ใช้เป็นพื้น โดยบังเอิญตรงกับสมัยที่ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ในสมัยอยุธยา

ดินชั้นที่ ๓ เป็นชั้นที่มีวัตถุปนอยู่มากที่สุด ดูเหมือนจะแสดงถึงอุทกภัยที่หนักและหนักที่หนัก ทำให้มีการเคลื่อนที่ของสิ่งต่างๆ เป็นจำนวนมาก มาจากที่เดิมในระหว่างความลึก ๘๐ และ ๖๕ ซม. สิ่งของที่เคลื่อนย้ายที่เหล่านี้มีเป็นต้นว่า เศษเครื่องดินเผาเป็นจำนวนมากและในแบบต่างๆ กัน แสดงให้เห็นว่าย้ายมาจากที่อื่น กรามและแผ่นหนังจระเข้ เขากวาง เปลือกหอย โครงกระดูกมนุษย์ (เป็นหญิงสาว ตามคำบอกเล่าของนายแพทย์สุด แสงวิเชียร ที่มาดูการตรวจค้นร่วมกับนายธนิต อยู่โพธิ์) ได้ร่องรอยทางโบราณคดีในพื้นดินชั้นนี้ ดินก็เป็นเนื้อเดียวกันยิ่งชั้นคล้ายกับว่าอุทกภัยซึ่งมีอยู่ทุกปีนั้นค่อยๆ ลดน้อยลงออกไปจากเครื่องดินเผาไฟสูง ซึ่งหาได้ยากและหาได้ในที่แห่งเดียวตอนที่ติดต่อกับระดับดินชั้นที่ ๒ แล้ว ก็ไม่ได้พบอะไรเลยบนชั้นบนของระดับดินชั้นที่ ๓ (ความลึกระหว่าง ๖๕ และ ๔๕ ซม.)

พื้นดินชั้นที่ ๔ แสดงถึงว่ามีคนอาศัยอยู่ติดต่อกัน ก็มีเศษเครื่องดินเผาที่ค่อนข้างหาได้ยากผสมอยู่กับเศษถ่าน ตามระดับต่างๆ เหล่านี้ ข้าพเจ้าได้เก็บตัวอย่างดินไปเพื่อการวิจัยอีกด้วย

ทฤษฎีที่เกิดจากผลแห่งการทดลองขุดค้นครั้งแรกนี้ สมควรจะได้รับการทดสอบจาก

การขุดค้นซ้ำอีก และขยายการขุดค้นไปในที่อื่น ๆ อย่างไรก็ดี ผลนั้นก็ตรงกับผลจากการพิจารณาวัตถุที่รวบรวมไว้ก่อนแล้ว คือสถานที่แห่งนั้น แสดงว่ามีมนุษย์อาศัยอยู่ติดต่อกันลงมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หรือสมัยชั้นแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ต่อจากนั้นก็มิมีภัยพิบัติ (ซึ่งอาจเกิดจากการที่เขื่อนกั้นน้ำพังลงหรือถูกทำลาย) จึงทำให้ละทิ้งเมืองนี้ไปในทันที เหตุการณ์นี้คงเกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เป็นอย่างช้าที่สุด ในสมัยอยุธยาเมื่อมีการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ขึ้นใหม่ ผลแห่งภัยพิบัตินั้น คงมีน้อยลงแล้ว (เป็นต้นว่าพื้นดินมีระดับสูงขึ้นหรือได้อุดช่องโหว่ที่พังลง ฯลฯ) การค้นคว้าเพื่อทราบประวัติของเมืองอุทงนั้น น่าสนใจ และเป็นความจำเป็นที่จะต้องทดสอบผลต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วด้วย

๖. การศึกษาเกี่ยวกับพระธาตุพนม

ข้าพเจ้าได้เริ่มศึกษาเรื่องนี้มานานแล้ว และอาจจะเริ่มทำต่อได้อีกหลังจากไปสำรวจสถานที่แห่งนั้น เป็นความจำเป็นที่จะต้องศึกษาสภาพลักษณะที่นั่น ทั้งนี้ ก็เพื่อจะค้นคว้าเกี่ยวกับลักษณะรูปภาพและพยายามพิจารณาความสำคัญของการซ่อมแซมที่มีขึ้นในสมัยต่าง ๆ กัน วิธีการก่อสร้างก็อาจจะศึกษาได้ ณ ที่นั้น เช่นเดียวกัน การก่อสร้างพระธาตุพนมแตกต่างไปจากการก่อสร้างของทวารวดีทุกข้อ (เป็นต้นว่าใช้อิฐแบบขอมและก่อขึ้นตามแบบขอม) การก่อตั้งแม้ว่าจะมีหลายอย่างที่พ้องกันไปถึงศิลปขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ก็

ทำให้นึกไปถึงอาคารแบบทวารวดีเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ เพราะจำนวนชั้นต่าง ๆ และการใช้เสาคติดกับผนังเป็นเครื่องประดับ ประติมากรรมบางรูปที่มีอยู่ในวัดคุคล้ายกับประติมากรรมขอม แต่ก็คงเป็นเพราะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปขอมเท่านั้น เหตุนั้น พระธาตุพนมก็คงเป็นศิลปกรรมพื้นเมืองและเวลาสร้างก็คงเป็นตอนที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวไว้แล้ว คือ ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐-๑๔๕๐ ลักษณะพิเศษที่ได้พิจารณามานี้ ทำให้ควรหันไปพิจารณาปัญหาทางคมนาคมในสมัยโบราณอีก (คือทางสายสติงตรง - พระธาตุพนม ดังที่อาจเห็นได้จากทางอากาศ ซึ่งนาย Dencourt ได้เขียนไว้ในวารสาร B.E.F.E.O.L. เล่มที่ ๕๐ ค.ศ. ๑๙๐๖) รวมทั้งตรวจดูข้อความจากตำนานพื้นเมืองด้วย

โดยที่ข้าพเจ้าไม่สามารถไปค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณสถานในประเทศลาวภาคตะวันออกเฉียงใต้ ข้าพเจ้าจึงจำต้องพิจารณารูปจำลองที่มีชื่อเสียงที่สุดของพระธาตุพนม ได้แก่ที่พระพุทธรูปบาท จังหวัดสระบุรี และที่จังหวัดสกลนคร ทั้งนี้ ก็เพื่อค้นหาว่ารูปจำลองนั้นจะได้รับการบันทึกลงมาจากสถาปัตยกรรมของรูปต้นเพียงไร

๗. ศิลปที่เมืองศรีเทพ

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วในคำนำ ว่า ข้าพเจ้าไม่สามารถเดินทางไปยังเมืองศรีเทพได้ด้วยเหตุนี้ การค้นคว้าของข้าพเจ้าจึงจำกัดอยู่แต่เพียงประติมากรรมที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑ์-

สถานแห่งชาติ พระนคร และเอกสารภาพถ่าย
ของกรมศิลปากร

แม้ว่าจะมีเค้าว่ามีชนชาติขอมอยู่ที่นั่น
ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (จากจารึกหลัก
K. 978) แต่ร่องรอยทางโบราณวัตถุสถาน
ของขอมที่มีอยู่ที่ศรีเทพก็ตรงข้ามกับความเห็น
ดั้งเดิมของ Dr. Q. Wales คือ ไม่อาจเก่า
ไปกว่าต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้ เทวรูปใน
ศาสนาพราหมณ์ที่เก่าที่สุดและค้นพบที่ศรีเทพ
ก็ไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ประติมา
กรรมเหล่านี้ แม้ว่าจะคล้ายกับประติมากรรม
ขอมในสมัยเดียวกัน แต่ก็มีลักษณะแปลกกว่า
ประติมากรรมพื้นเมืองที่ได้รับอิทธิพลจาก
ศิลปะขอม ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าแตกต่างจากประ
ติมากรรมขอมอย่างสิ้นเชิงทั้งทางด้านวิธีการ
สลัก ซึ่งบรรเจิดบรรจงมาก และทั้งทางด้าน
ลักษณะรูปภาพ อาจเป็นได้ว่าสกุลช่างศรีเทพนี้
ได้ให้อิทธิพลแก่วิวัฒนาการของประติมากรรม
ขอมในระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐ - ๑๔๐๐ (ศิลปะ
แบบกุเลน) ด้วย

ประติมากรรมทางศาสนาที่เพิ่งค้นพบ
เมื่อเร็ว ๆ นี้ อยู่ในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน
และแสดงให้เห็นถึงการผสมกันอย่างแปลก
ประหลาดระหว่างประเพณีทวารวดีและอิทธิ
พลของศิลปะศรีวิชัย รวมทั้งแสดงให้เห็น
ลักษณะบางประการของประติมากรรมในปลาย
สมัยก่อสร้างเมืองพระนครด้วย เช่นเดียวกับ
หลักฐานจากโบราณสถาน ประติมากรรมขอม
อย่างแท้จริงที่เมืองศรีเทพก็ไม่อาจเก่าไปกว่า
พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้

น่าสนใจที่จะลองพยายามหาความเกี่ยว
พันระหว่างสกุลช่างศรีเทพ กับประติมากรรม
แถบจังหวัดนครราชสีมา มหาสารคาม และ
กาฬสินธุ์ ซึ่งลักษณะดั้งเดิมของตนเองยิ่ง
มองเห็นเด่นชัดขึ้นทุกวัน

๘. มุขลึงค์ที่วัดโพธิ์

ตั้งแต่ Fournereau ได้ตีพิมพ์เรื่องนี้
แล้ว ก็มักเป็นที่ยอมรับกันว่าประติมากรรม
ชิ้นนี้คือมุขลึงค์ในสมัยทวารวดี และเมื่อ
ข้าพเจ้าได้ตรวจตราโดยใกล้ชิด ข้าพเจ้าก็เห็น
ว่าเป็นคิ้วลึงค์ในสมัยทวารวดีจริง แต่มีภาพ
และลวดลายบนวิษณุภาพซึ่งไม่อาจเก่าไปกว่า
สมัยอยุธยาได้ ภาพนี้สลักเป็นรอยเท่านั้น
ไม่มีลักษณะเหมือนกับภาพที่สลักนูนมากหรือ
น้อย เป็นพัศค์ของพระอิศวรสำหรับประทับ
มุขลึงค์จริง ๆ ลายเอ็นของมุขลึงค์แต่เดิมนั้น
ยังคงอยู่ นอกจากนี้ลายเป็นแนวเครื่อง
ประดับนั้นก็ไม่ใช้ศิลปะแบบทวารวดี และไม่มี
มีเหตุผลเลยที่จะสลักลายเช่นนี้ขึ้นบนมุขลึงค์

๕. การพิจารณาเกี่ยวกับพระแก้วมรกต

ความเห็นโดยทั่วไปก็มีอยู่ว่าพระแก้ว
มรกต องค์นี้เป็นฝีมือของสกุลช่างพื้นเมือง
ทางภาคเหนือของประเทศไทย และหินมีค่าที่
ใช้สลักนั้นก็มาจากแถบบริเวณจังหวัดน่าน (ดัง
ที่นาย R. Lingat ได้เขียนไว้ใน พ.ศ. ๒๔๗๖)
แม้ว่าความเห็นเช่นนี้จะเข้ากันได้ดีกับ
เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ แต่ก็มีข้อขัดข้องอยู่

๒ ประการ ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญ คือ พระแก้วมรกตนั้นไม่มีลักษณะใด ๆ เลยที่อาจนำไปเปรียบเทียบกับสกุลช่างสกุลใดทางภาคเหนือของประเทศไทย แม้ว่าในบรรดาสกุลช่างเหล่านั้นจะมีพระพุทธรูปที่แตกต่างกันอยู่เป็นอันมากก็ตาม พระแก้วมรกตกลับมีรูปลักษณะ คล้ายกับประติมากรรมของประเทศอินเดียภาคใต้ และในเกาะลังกาสมาสมัยหลังพอใช้ หินมีค่าที่ใช้สลักพระแก้วมรกตก็แตกต่างจากสิ่งที่ค้นพบหรือเคยค้นพบกันมาก่อน ในบริเวณจังหวัดน่าน ด้วยเหตุผลเหล่านี้ปัญหาสำคัญก็คือว่า จะต้องค้นพบให้แน่นอนว่าหินนี้คืออะไร และค้นให้พบว่าอาจได้มาจากที่ใดไม่ว่าทั้งในหรือนอกประเทศไทย เนื่องจากข้าพเจ้าไม่มีวัตถุที่จะตรวจสอบทฤษฎีของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถกล่าวอะไรได้ยิ่งกว่านี้ , แต่ก็จำต้องยอมรับปัญหาที่เกิดขึ้นจากการศึกษาระดับนี้ไว้

ก่อนที่จะแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับบทความที่ข้าพเจ้าตั้งใจจะเขียนหรือกำลังเขียนอยู่ ข้าพเจ้าขอสรุปผลที่สำคัญของข้าพเจ้าไว้ ณ ที่นี้เสียครั้งหนึ่งก่อน ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ที่อยู่มาก่อนสมัยทวารวดี วัตถุที่ค้นพบเป็นหลักฐานใหม่อันสำคัญ เพราะเหตุว่า อาจารย์กำหนดเวลาแห่งวิชาโบราณคดีแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปได้อีกราว ๕๐๐ ปี หลักฐานนี้แสดงถึงสมัยพุนัน ซึ่งไม่เคยทราบกันมาแต่ก่อน

๒. ความแจ่มกระจ่างเกี่ยวกับลัทธิความเชื่อถือ ลักษณะรูปภาพ และกำหนดอายุของสมัยทวารวดี ปัญหาทั้งสามข้อนี้เกี่ยวพันกัน ได้ค้นพบว่ามีพุทธศาสนาลัทธิมหายานปรากฏอยู่ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (ที่ตำบลกุ่มบัว) แม้ว่าแต่ก่อนจะเชื่อกันว่าพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีเป็นแต่เพียงพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น นอกจากนี้ก็มีความสำคัญของศาสนาพราหมณ์ซึ่งผูกพันอยู่กับบรรดาพระราชพิธีต่าง ๆ ศาสนาพราหมณ์นั้นแสดงโดยบรรดาเทวรูป ซึ่งมีจำนวนมากกว่าที่เคยคิดกันไว้แต่ก่อน และมีอยู่ในท้องถิ่นที่ไม่เคยทราบกันมาแต่ก่อน (เป็นต้นว่าที่อำเภออุ้มทองและจังหวัดเพชรบุรี ฯลฯ)

๓. ความสำคัญของอำเภออุ้มทอง จากการศึกษาและการทดลองขุดค้น ปรากฏว่าสถานที่นี้เป็นสถานที่มั่งคั่งและให้ความรู้มากที่สุดเกี่ยวกับวิชาโบราณคดีแห่งอาณาจักรทวารวดีและสมัยก่อนทวารวดี นอกจากนี้ยังอาจให้ความรู้เกี่ยวกับที่มาของอาณาจักรอยุธยาด้วย

๔. การยืนยันข้อความในตำนานเกี่ยวกับประวัติของเมืองลำพูน ทั้งนี้แสดงโดยการปรากฏมีประเพณีของทวารวดี (ทั้งสถาปัตยกรรมและประติมากรรม) ที่เมืองลำพูน และระยะทางจากเมืองลพบุรีขึ้นไปลำพูน โดยผ่านจังหวัดนครสวรรค์และตาก

๕. การศึกษาชั้นแรกเกี่ยวกับโบราณคดีในแคว้นต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกเฉียง

เหนือ (คือ ศรีเทพ จานตะ ฯลฯ) ทั้งนี้ก็เพื่อเปรียบเทียบร่องรอยของโบราณวัตถุสถานกับศิลปะขอม ทวารวดีและศรีวิชัย

๖. กำหนดสายทางเดินใหญ่ๆ ซึ่งมีอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่สมัยชั้นแรกเริ่มประวัติศาสตร์และมาบรรจบกันแถบบริเวณเมืองอู่ทอง

๗. การพิสูจน์ว่ามีชาวขอมอยู่ที่เมืองสุโขทัยในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทั้งนี้ก็โดยหลักฐานจากสถาปัตยกรรมและประติมากรรม แสดงถึงประติมากรรมในศิลปะแบบนครวัดที่มาสถักขึ้นในพื้นที่เมือง

๘. การพิจารณาเกี่ยวกับการขยายตัวของขอมในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ คือ หลักฐานและเหตุผลของการขยายตัว

๙. การพิจารณาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมของอาณาจักรสุโขทัยและอยุธยา ได้แก่ ลักษณะดั้งเดิมของพระเจดีย์และพระปรางค์ ทั้งทางด้านนการก่อสร้างและวิวัฒนาการ

ข้าพเจ้าขอเพิ่มเติมด้วยว่า ข้าพเจ้าได้ทำแผนผังของโบราณสถาน ๓ แห่งในสมัยทวารวดี (คือ โบราณสถานหมายเลข ๑๘ ที่ตำบลคูบัว พระเจดีย์หมายเลข ๒ และ ๕ ที่อำเภออู่ทอง ภายหลังที่ข้าพเจ้าได้ควบคุมการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข ๕ อีกครั้งหนึ่ง) โบราณสถาน ๒ แห่งที่จังหวัดสุโขทัย (วัดเชตุพนและวัดเจดีย์สี่ห้อง) ตรวจตราและแก้ไขแผนผังส่วนใหญ่ที่มีอยู่แล้วสำหรับโบราณสถานที่ตำบลคูบัว อำเภออู่ทอง จังหวัด

ราชบุรี จังหวัดสุโขทัย เมืองชะเลียง นอกจากนี้ข้าพเจ้ายังได้ทำภาพตัดของพระเจดีย์ต่าง ๆ (ที่จังหวัดสุโขทัย เมืองชะเลียง จังหวัดกำแพงเพชร) เอกสารเหล่านี้เมื่อสำเร็จเรียบร้อยแล้วจะได้มอบให้แก่กรมศิลปากรต่อไป

ได้คัดลอกจารึกใหม่ ๑๖ หลัก และส่งไปให้ท่านเชคส์อ่าน จารึกเหล่านั้นมีดังนี้ คือ จังหวัดสุโขทัย ๒ หลัก อำเภออู่ทอง ๔ หลัก ดงศรีมหาโพธิ ๒ หลัก จังหวัดนครปฐม ๓ หลัก และอำเภอกำแพงแสน ๑ หลัก ณ ที่นี้ควรจะกล่าวด้วยว่าได้ค้นพบเศษหินแข็งสลักตัวอักษรที่ดงศรีมหาโพธิ และจารึกในถ้ำที่อำเภออู่ทอง เป็นตัวอักษร ๓ ตัว

นอกจากนี้ข้าพเจ้ายังได้รวบรวมเศษเครื่องถ้วยในท้องถิ่นต่าง ๆ ของอาณาจักรสุโขทัย (เมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย) ของอาณาจักรทวารวดี (อำเภออู่ทอง ดงนครดงศรีมหาโพธิ) หรือดินแดนที่เกี่ยวข้องกัน (จังหวัดนครสวรรค์ เมืองกลอนโค เมืองไตรรงค์) ลูบปิดที่ค้นพบโดยทั่วไป (อำเภออู่ทอง ดงศรีมหาโพธิ) ทั้งนี้เพื่อจะรวบรวมวัตถุแบบต่าง ๆ ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาเปรียบเทียบบรรดาวัตถุที่ค้นพบในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่นเดียวกับค้นพบที่เมืองออกแก้ว ในระหว่างการทดลองขุดค้นทางโบราณคดีที่อำเภออู่ทอง ข้าพเจ้าได้เก็บตัวอย่างดินตามชั้นต่าง ๆ และเศษเก่าถ่าน เมื่อได้รับสิ่งเหล่านี้แล้ว จะได้ส่งตัวอย่างเหล่านี้ไปยังห้องทดลองที่ชำนาญเป็นพิเศษเพื่อการวิจัยต่อไป

บทความที่กำลังแต่งหรือเตรียม

๑. อารยธรรมรุ่นต้น แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (บทที่ ๕)
๒. การศึกษาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมของอาณาจักรสุโขทัยและอยุธยา ได้แก่พระเจดีย์และพระปรางค์ (บทที่ ๑ และ ๒)
๓. การศึกษาเกี่ยวกับพระธาตุพนม (บทที่ ๖)
๔. บันทึกเกี่ยวกับประติมากรรมและลักษณะรูปภาพที่เมืองศรีเทพ (บทที่ ๗)
๕. จิตรกรรมในสมัยอยุธยา ได้แก่สกุลช่างเพชรบุรี และลายรดน้ำ (บทที่ ๒๖.)
๖. ลักษณะใหม่ของประติมากรรมขอม ได้แก่ประติมากรรมขอมแบบนครวัดที่สุโขทัย (บทที่ ๔๗.)
๗. พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑสถานมหาวิทยาลัย จัหวัดนครราชสีมา (บทที่ ๔๗.)
๘. การขยายตัวของชนชาติขอมเข้ามายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (บทที่ ๔)
๙. บันทึกเกี่ยวกับมุขลึงค์ที่วัดโพธิ์ (บทที่ ๘)

บทความเกี่ยวกับการศึกษาเหล่านี้จะได้ส่งมาให้กรมศิลปากรเพื่อจัดตีพิมพ์ขึ้นเป็น ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและฝรั่งเศส ข้าพเจ้าได้ส่งบันทึกเกี่ยวกับ “ความสำคัญของเมืองอุทองและประวัติศาสตร์สมัยโบราณของประ-

เทศไทย” มาให้แก่กรมศิลปากรแล้ว* การค้นคว้าเกี่ยวกับผู้ที่อยู่มาก่อนสมัยทวารวดีได้กระทำเป็นปราชญ์สถานแสดงแก่สถาบันแห่งจารึกและอักษรศิลป์ (Academie des Inscriptions et Belles — Lettres) เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๘ ในชื่อเรื่องว่า “ผลบางประการเกี่ยวกับการสำรวจทางโบราณคดีภายในประเทศไทยเมื่อเร็ว ๆ นี้”

ข้อสังเกตหรือข้อแนะนำบางประการ

การสำรวจของข้าพเจ้าตามโบราณสถานต่าง ๆ และในพิพิธภัณฑสถาน ทำให้ข้าพเจ้าสามารถตั้งข้อสังเกตไว้หลายประการ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้รวบรวมไว้ ณ ที่นี้ เพื่อความสะดวกในการทำงานต่อไป โดยทั่วไป ข้อสังเกตเหล่านี้ก็เกี่ยวกับการค้นคว้าตามโบราณสถานและวิชาการจัดพิพิธภัณฑ

การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณสถาน

๑. การค้นคว้า

การสำรวจโบราณสถาน สมควรที่จะมีการถ่ายรูปทางอากาศแก่โบราณสถานแต่ละแห่งที่ได้สำรวจไว้แล้ว การถ่ายรูปทางอากาศนี้ทำให้อาจทราบถึงทางคมนาคม การก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานและโบราณสถานแห่งใหม่ ๆ ซึ่งไม่อาจแลเห็นได้จากการสำรวจบนพื้นดิน

แผนผังขนาดใหญ่ที่จัดทำขึ้นก็ควรจะครอบคลุมพื้นที่ค่อนข้างกว้าง (เป็นต้นว่า

* ได้พิมพ์ทั้งภาษาฝรั่งเศสและคำแปลภาษาไทยลงในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๕ เล่ม ๑ ฉบับประจำเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ แล้ว

แผนผังของเมืองอุททองก็ไม่แสดงร่องรอยของโบราณสถานทางทิศเหนือของเขาพระ ไม่แสดงถึงคอกช้างหรือเขื่อนทางเดินทางทิศใต้ของเมืองอุททอง) แผนผังนี้จำต้องทำให้ทันสมัยกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน โดยแสดงถึงโบราณสถานใหม่ทุกแห่งที่ค้นพบ (เป็นต้นว่าจากแผนผังของนักแผนที่หรือผู้ชำนาญในการทำแผนที่โดยเฉพาะ)

วิธีการขุดแต่ง โดยทั่วไปการขุดแต่งต้องมีการทดลองขุดค้นที่ค่อนข้างลึกก่อน การทดลองขุดค้นนี้หันหน้าไปยังเนินดินที่เราต้องการจะขุดแต่ง การที่ทดลองขุดค้นนี้ก็เพื่อจะพยายามค้นหาซากของสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้อง สิ่งก่อสร้างเหล่านี้มักสร้างล้อมรอบสถาปัตยกรรมที่สำคัญ และปัจจุบันก็มักเหลือแต่เพียงรากฐานของผนังที่หักพังไปหมดแล้ว ถ้าการขุดแต่งในปัจจุบันจะทำแต่เฉพาะเนินดิน ก็ไม่อาจทำให้ค้นพบรากฐานสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องได้ เพราะสิ่งก่อสร้างเหล่านั้นมักจะตกอยู่ใต้กองดินที่ขุดขึ้นมาเสีย

บรรดาผู้ขุดแต่งเองมักจะชอบค้นหาโบราณวัตถุยิ่งกว่าพยายามขุดแต่งอย่างแท้จริง จึงควรที่จะทำให้เขาเหล่านั้นทำงานช้าลง โดยพยายามทำให้เข้าใจว่าการขุดแต่งโบราณสถานนั้นไม่ใช่การขุดดินตามธรรมดา และการระมัดระวังต่อร่องรอยเพียงเล็กน้อยของสถาปัตยกรรมก็มีความสำคัญเท่ากับการขุดพบประติมากรรมปูนปั้นหรือดินเผา นอกจากนี้ประติมากรรมเหล่านี้ก็มักแตกหักไปด้วยการ

ขุดค้นอย่างไม่ปราณีปราสัยด้วย (มีตัวอย่างมากมายที่ตำบลคูบัว) การไม่ระมัดระวังต่อภูเขินคันเช่นนี้ อาจทำให้การขุดแต่งไม่สมบูรณ์ (เช่น เจดีย์หมายเลข ๘ ที่อำเภออุททอง) หรือทำให้โบราณสถานหายไปจนเหลือแต่ราก (เจดีย์เลขที่ ๑๐ ที่อำเภออุททอง)

การขุดค้นที่ก้าวหน้าไปแล้วละวัน จำต้องมีผลชัดเจนไว้ในรายงานการขุดค้นประจำวัน ต้องกล่าวถึงสิ่งที่ค้นพบทุกอย่างในระหว่างทำการขุด (สิ่งของบางอย่างที่อาจจะดูไม่สำคัญในชั้นคัน แต่ต่อมากลับมีความสำคัญอย่างมากมายก็มี) ต้องพรรณนาถึงวัตถุที่ค้นพบทุกชนิดรวมทั้งจุดที่ขุดพบด้วย

ต้องทำบัญชีวัตถุที่ค้นพบทุกชนิด สิ่ง ที่ควรซ่อมก็ซ่อมเสียทันที ณ ที่นั้น ทั้งนี้ เพื่อ กันไม่ให้เกิดการสับสนขึ้น (เช่นที่ตำบลคูบัว)

ต้องถ่ายภาพเป็นจำนวนมาก (แสดงถึงมุมที่ถ่าย วันและเวลา) ทั้งนี้ ก็เพื่อแสดงถึงความก้าวหน้าในการขุดแต่ง แผนผังที่ผู้ชำนาญทำขึ้นก็ไม่ควรจะมีแต่เฉพาะผลอันสุดท้ายเท่านั้น ถ้าจำเป็นก็ควรมีตามระยะต่าง ๆ กันด้วย (เช่นพระเจดีย์หมายเลข ๑ ที่อำเภออุททอง) ถ้าต้องทำลายสิ่งที่ก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นเพื่อการทำงานต่อไปหรือเพื่อความปลอดภัย ก็จำต้องกระทำทุกอย่างที่จะรักษาหลักฐานไว้ (เช่นบันทึกในรายงานการขุดค้นประจำวัน ภาพถ่าย ทำแผนผังอย่างละเอียด)

บรรดาผู้ทำงานขุด ควรจะมีความรู้ เป็นพิเศษบ้าง ทั้งนี้ เพราะอาจจัดการทำงาน

ผิดพลาดได้หลายอย่าง คนงานบางคนก็เหมาะที่จะทำงานชนิดใช้กำลังมากยิ่งกว่าทำการซุกคั้นโบราณสถานอย่างแท้จริง

คามโบราณสถานแต่ละแห่ง ควรมีการจัดรวบรวมเศษเครื่องถ้วยตามชั้นดินแต่ละชั้น ตัวอย่างเศษเครื่องถ้วยเหล่านี้ไม่สำคัญพอที่จะต้องทำบัญชี แต่ที่สำคัญสำหรับการศึกษาเปรียบเทียบ ปัญหาเรื่องจัดรวบรวมเศษเครื่องถ้วยนี้จะกล่าวต่อไปอีกเมื่อถึงข้อความเกี่ยวกับวิชาการจัดพิพิธภัณฑ์

๒. การรักษาโบราณสถาน

จำต้องนึกถึง ๒ ข้อ คือ โบราณสถานที่เพิ่งขุดแต่งและ โบราณสถานที่ฝัง จมดินแต่เพียงบางส่วน

สำหรับกรณีแรก ความคุ้นเคยบ่งให้ทราบว่า ๒-๓ ปี ภายหลังจากการขุดแต่งโบราณสถานเหล่านั้นก็มักกลายเป็นสิ่งสลักหักพังไป และจะทราบรูปเดิมได้ก็แต่เพียงทางด้านแผนผังและรูปถ่ายที่ถ่ายไว้เมื่อทำการขุดแต่งเท่านั้น การหักพังไปอย่างรวดเร็วเช่นนี้ (เป็นต้นว่าโบราณสถานทีนาย P. Dupont ขุดแต่งที่จังหวัดนครปฐม โบราณสถานที่เพิ่งขุดแต่งที่ตำบลคูบัว และพระเจดีย์หมายเลข ๒ ที่อำเภออุทอง) เกิดจากเหตุสำคัญ ๒ ประการ คือ การปล้นสะดม (ได้แก่การลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ การขนอิฐหรือหินไปก่อสร้างใหม่) และการไม่ได้ทำให้โบราณสถานเหล่านั้นมั่นคงเพียงพอ จำเป็นที่จะต้องมีการคอยเฝ้าดูแลสถานที่เหล่านั้น การคอยเฝ้าดูแลอย่างจริงจังจึงอาจทำให้ต้องต่อสู้กับการ

ปล้นสะดมในรูปต่าง ๆ ได้ แต่ข้าพเจ้าเองก็ทราบดี ว่าการกระทำเช่นนี้เป็นการยากลำบากเพียงไรสำหรับโบราณสถานส่วนใหญ่ การซ่อมให้ส่วนต่างๆ ของโบราณสถานมั่นคงเป็นสิ่งที่ทำได้ง่ายกว่า โบราณสถานที่ชำรุดทรุดโทรมและเพิ่งได้รับการขุดแต่ง ย่อมไม่มีดินที่จะปกคลุมและป้องกัน และมักหักพังลงเนื่องจากการผลัดกันจากจุดศูนย์กลางออกไปยังด้านนอก ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าไม่มีแรงต้านทาน และสิ่งที่ใช้ยึดไว้แต่เดิมก็แตกแยกออกไปหมดแล้ว เนื่องจากปูนอยู่กับดินเป็นเวลานาน ความคุ้นเคยบ่งให้ทราบว่า การหักพังเช่นนี้จะเริ่มต้นตั้งแต่เวลาขุดแต่งไปที่เดียว เพราะผู้ขุดมักจะเดินวนอยู่บนส่วนที่เพิ่งขุดค้นพบ (โดยเฉพาะขอบของผนัง) การป้องกันก็ต้องพยายามซ่อมแซมส่วนที่จะหักพังลงด้วยการต่อมุมที่แตกหักออกไป เพราะมีดินเข้ามาแทรก ต้องหนุนให้มั่นคงหรือตั้งชั้นต่างๆ ของแนวอิฐหรือหินเสียใหม่ ต้องใช้ปูนเชื่อมส่วนที่แตกแยกออกจากกัน การกระทำเช่นนี้ต้องทำในระหว่างขุดแต่งนั่นเอง หรือหลังจากนั้นโดยเร็วที่สุด สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่การซ่อมแซมแต่เป็นเพียงการทำให้มั่นคงอย่างง่าย ๆ เท่านั้น การกระทำเช่นนี้เป็นสิ่งจำเป็นและรีบด่วนสำหรับโบราณสถานหลายแห่ง (เป็นต้นว่า พระเจดีย์หมายเลข ๑๓,๔,๒ ฯลฯ ที่อำเภออุทอง) ถ้าทิ้งไว้นานเกินไป ก็จะกลายเป็นสิ่งที่ทำไม่ได้หรือกลายเป็นงานต้องทำเกินกว่าที่คิดไว้

ผู้ซุกค้นแต่ละหมู่ ควรที่จะมีคนงานที่ชำนาญในเรื่องการซ่อมแซมโบราณสถานเช่นนั้นเป็นพิเศษและมีเครื่องมือที่ต้องการ การกระทำเช่นนี้ใช้วิธีการอย่างง่าย ๆ และงานที่ทำก็ไม่มาก เหตุนั้น จึงไม่มีความยากลำบากเป็นพิเศษ คงต้องการแต่เพียงความระมัดระวังและความเอาใจใส่เท่านั้น

กรณีที่ ๒ ก็คือ โบราณสถานที่ต้องเผชิญกับการทำลายทางธรรมชาติอยู่ทุกชนิดเป็นเวลานานและโดยเฉพาะอย่างยิ่งการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ การคอยเผ่าตุแลอย่างทีกล่าวมาแล้วก็มีความสำคัญยิ่งขึ้น รวมทั้งการพยายามซ่อมให้มันคงตัวด้วย เมื่อโบราณสถานถูกซุกเพื่อค้นหากรุฝังสมบัติ (มีอยู่บ่อยที่สุด) ก็เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอุดรูที่ถูกเจาะนั้นเสียในทันที เพื่อป้องกันมิให้โบราณสถานหักพังลง เราย่อมเห็นได้ชัดว่าน้ำหนักของโบราณสถานที่กลวงภายใน มีผนังโค้ง มียอดหน้า แบบพระเจดีย์นั้น จะได้รับการกระทบกระเทือนจากรูที่ถูกเจาะขึ้นเพียงไร ดังนั้นรูเหล่านี้จึงต้องอุดเสียทันที การซ่อมแซมเช่นนี้ทำได้ง่าย ตามแบบการก่อสร้างของไทย และควรจะต้องศึกษาถึงวิธีการก่อสร้างภายในพระเจดีย์เสียก่อน (บทที่ ๑ ค. และ ๒ ข.) ทั้งนี้ ก็เพื่อกำหนดแบบต่าง ๆ ของการก่อสร้างภายใน พร้อมกับกะการที่จะทำงานซ่อมให้โบราณสถานแห่งนั้นมั่นคง อย่างไรก็ตามที่กล่าวมานี้เป็นการป้องกันโบราณสถานเท่านั้น ไม่ใช่เป็นการซ่อมแซมส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด

ซึ่งเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก โดยทั่วไปข้าพเจ้าชอบให้ใช้ปูนซ่อมยิ่งกว่าซีเมนต์ เพราะเหตุว่าตรงกับวิธีการก่อสร้างในสมัยโบราณ และดูสวยงามยิ่งกว่า

๓. การป้องกันโบราณสถาน

วิธีป้องกันนี้เกี่ยวข้องกับโบราณสถานที่ที่จะทำการซุกค้นต่อไปรวมทั้งโบราณสถานที่ได้รับการซุกแต่งเพียงส่วนเดียวหรือทั้งหมด

ในกรณีแรก สมควรที่จะสำรวจสถานที่ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จำต้องสำรวจที่ก่อนข้างกว้างขวาง เพื่อไม่ให้ต้องละเลยต่อโบราณสถานที่อยู่รอบนอก เกี่ยวกับรายงานนี้ กรมศิลปากรก็ได้ตัดสินใจที่จะค้นหาและขึ้นทะเบียนบริเวณโดยรอบไว้แล้ว ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการซุกแต่งเสียโดยเร็วที่สุดที่จะทำได้

ในกรณีที่ ๒ ก็คือการป้องกันเป็นกลุ่มและคุ้มครอง มิให้มี การเปลี่ยนแปลงโบราณสถานหรือมิให้มีอันตรายที่จะเกิดขึ้นแก่โบราณสถานเหล่านั้น ปัญหาเช่น นี้อยู่โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่พระนครศรีอยุธยาและเมืองอู่ทอง ซึ่งข้าพเจ้าจะขอยกเป็นตัวอย่าง ที่พระนครศรีอยุธยา การสร้างเมืองใหม่ที่บดลงไปในเมืองโบราณเป็นบ่อเกิดแห่งความยากลำบากที่วิหคันในสมัยโบราณย่อมถูกทำลาย ความต้องการในทางต้านคมนาคมและการวางผังเมืองย่อมเป็นอันตรายแก่ร่องรอยบางประการ และอาจทำให้ร่องรอยบางชนิดหายไปก็ได้ ถ้าเราไม่อาจโยกย้ายอาคารที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ได้ ก็เป็นความจำเป็นที่จะต้องป้องกัน มิให้มีอาคารใหม่ ๆ ปลุกสร้างลงไปอีกภายในเขตที่จำกัด

ไว้ ปัญหาที่มีอยู่ก็คือการป้องกันโบราณสถาน โดยไม่ยอมให้ผู้ใดมาแตะต้องได้ ปัญหานี้เกี่ยวกับโบราณสถานทุกแห่งและควรจะเป็นที่สนใจทั้ง ทางด้านการท่องเที่ยวและวิชาโบราณคดี

ปัญหาเช่นนี้ ก็มีอยู่ที่เมืองอุทองเช่นเดียวกัน แต่แก้ได้ง่ายกว่า เพราะเหตุยังมีประชาชนอาศัยอยู่น้อยกว่า แม้ว่าจะปล่อยให้ การก่อสร้างที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้คงมีอยู่ แต่ต่อไปก็ควรจะอนุญาตให้ก่อสร้างได้เฉพาะใน เขตที่ไม่มีความสำคัญทางด้านโบราณคดี เป็น ต้นว่าใกล้กับตลาดใหม่ และไม่ยอมให้ปลูก สรางสิ่งใดภายในเมืองเก่า สำหรับการท่องเที่ยว ซึ่งสมควรจะมีการก่อสร้างพิพิธภัณฑสถานขึ้นเพื่อการนั้น ก็สมควรที่จะสร้างทาง เพื่อเข้าไปชมร่องรอยของโบราณสถานได้โดย รอบและใช้ได้ทุกฤดู และต้องมีการก่อสร้าง โบราณสถานที่สำคัญให้มั่นคง เพื่อที่จะทำให้ เมืองอุทองมีลักษณะตามแบบโบราณ เราอาจ สร้างสะพานขึ้นแทนที่ทางเดินข้ามคูเมือง ซึ่ง ทำให้ลักษณะของเมืองผิดแปลกไป (หรือ เปลี่ยนแปลงสายถนนในปัจจุบันเสีย)

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว (ในข้อ ๕ ตอนว่าด้วยผลแห่งการค้นคว้า หน้า ๔๔-๕๘) ถึงสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับการค้นคว้าในบริเวณ เมืองอุทอง การขึ้นทะเบียนโบราณสถานทาง ทิศเหนือของเขาพระและ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางทิศใต้ของพระเจดีย์หมายเลข๑น่าจะกระทำ นอกจากนี้ก็มีคอกช้าง ถ้าเราคิดถึงว่าคอกช้าง

แห่งที่ ๒ ถูกทำลายไปเสียแล้วเมื่อเร็ว ๆ นี้ และการก่อสร้างเป็นพิเศษเช่นนี้สำคัญมาก ในทางประวัติศาสตร์

๕. การจัดทำบัญชีโบราณสถานในประเทศไทย แม้ว่ากรมศิลปากรจะได้จัดทำ สมุดนำชมและป้ายติดไว้ตาม โบราณสถานที่ สำคัญต่าง ๆ แต่ข้าพเจ้าก็ได้เเนะให้เห็นอยู่ บ่อย ๆ ถึงความขัดข้องอันเกิดจากการไม่มี หนังสือคู่มือโดยทั่วไปของโบราณสถาน การ แต่งหนังสือเช่นนี้แม้ว่าจะกินเวลานาน แต่ก็ เป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งในสมัยปัจจุบัน ความ มั่งคั่งในทางโบราณคดีของประเทศไทย ปรากฏยิ่งขึ้นทุกวัน และผู้คนที่จำเป็นที่ จะต้องมีเอกสารทางวิชาการเป็นเครื่องมือ อาจ ใช้หนังสือที่ Lunet de Lajonquiere แต่งไว้ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๕ - ๒๔๕๕ สำหรับโบราณสถานในประเทศกัมพูชา เป็นตัวอย่าง แต่ต้อง ใช้วิธีการแบ่งที่ดีกว่าหนังสือเล่มนั้น หนังสือ คู่มือเช่นนี้จะช่วยป้องกันไม่ให้มีการสับสน ในการเรียกชื่อสถานที่แห่งเดียวกันหลายชื่อ การเรียกชื่อสับสนเช่นนี้ทำให้สถานที่ต่าง ๆ ที่แน่นอนอยู่แล้วยุ่งเหยิงไปหมด (เช่นในหนังสือเรื่องศิลาจารึกในประเทศกัมพูชา เล่มที่ ๗ ค.ศ. ๑๙๖๔ ของศาสตราจารย์ เซเคส์ หน้า ๗๑, ๗๔, ๗๓, ๗๔) หนังสือคู่มือโบราณสถานเช่นนี้ ไม่มีจุดประสงค์อย่างอื่นนอกจากการพรรณนา ถึงโบราณสถานเท่านั้น ทั้งนี้ ก็เพราะความ ไม่แน่นอนและการเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อย ๆ ของข้อความที่เกี่ยวกับวิวัฒนาการและการ

กำหนดอายุ หนังสือเช่นนี้อาจแบ่งเป็น ๒ ภาษา เช่นเดียวกับหนังสือที่ตัวอย่างยิ่งของกรมศิลปากร ชื่อ “รายงานการสำรวจและการขุดค้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย”

วิชาการจัดพิพิธภัณฑ

ปัญหาเรื่องวิชาการเกี่ยวแก่พิพิธภัณฑนี้มีลักษณะทั้ง โดยทั่วไปและเฉพาะแต่ละแห่ง นอกเหนือไปจากหน้าที่ของพิพิธภัณฑสถานตามธรรมดาแล้ว พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร หรือแผนกที่เชี่ยวชาญเป็นพิเศษต่างๆ ของกรมศิลปากรทั้งหมด ก็ควรจะต้องรวบรวมกันเข้าเป็นศูนย์กลางในการค้นคว้าอย่างแท้จริง และสามารถให้ข้อความที่จำเป็นทุกชนิดในการศึกษาแก่ผู้ค้นคว้า ด้วยจุดประสงค์ เช่นนี้ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร นอกจากเก็บรักษาโบราณวัตถุแล้ว ยังจะต้องรวบรวมเอกสารทุกชนิดที่เกี่ยวข้องกับโบราณวัตถุเหล่านั้นด้วย เพื่อให้ค้นหาง่าย เอกสารเหล่านี้จำต้องเก็บไว้เป็นแบบบัตรประจำศูนย์กลางอย่างมีระเบียบ คล้ายกับวิธีที่สถาบันฝรั่งเศสแห่งวิชาโบราณคดี ณ เมือง เบรุต (Institut francais d'Archeologie de Beyrouth) จัดทำ เนื่องจากผู้ที่ค้นคว้าในวิชาโบราณคดีแห่งภาคอาเซียอาคเนย์ต้องใช้เวลาศึกษาเปรียบเทียบมาก ผู้ค้นคว้าจึงจำต้องทราบถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับปัญหาใดปัญหาหนึ่งเป็นพิเศษโดยไม่ต้องใช้เวลามากในการค้นคว้า ซึ่งอาจจะไม่ได้ผล หรือการเดินทางไปตามที่

ต่าง ๆ โดยไม่มีประโยชน์ บัตรเหล่านี้ต้องไม่ใช่บัญชีตามธรรมดาหรือบัญชีพิเศษของวัตถุที่มีอยู่เท่านั้น แต่ต้องกล่าวถึงสิ่งทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับวัตถุชิ้นนั้น (เป็นต้นว่ามีภาพถ่ายหนังสืออ้างอิง ฯลฯ) บัตรเหล่านี้จำต้องกระทำให้ทันสมัยอยู่เสมอ

ความสำคัญของการค้นคว้าเกี่ยวกับสมัยที่เก่าที่สุดของประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงปลายสมัยทวารวดี ตลอดจนการสืบเนื่องที่ติดต่อกันไปอย่างรวดเร็ว ทำให้จำต้องมีการสร้างศูนย์กลางเครื่องดินเผาโดยทั่วไปขึ้นที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ศูนย์กลางเครื่องดินเผาไม่เกี่ยวข้องกับแหล่งเก็บเศษเครื่องดินเผา ณ ที่อื่น ๆ ทั้งที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวมาแล้วว่า ควรจะตั้งขึ้นตามแหล่งโบราณสถานแต่ละแหล่ง ศูนย์กลางเศษเครื่องดินเผาจะอำนวยความสะดวกให้แก่การเปรียบเทียบเครื่องดินเผาที่เก็บได้ทุกชนิดในทันที (เป็นต้นว่า วัตถุรูปร่าง ลวดลาย เครื่องประดับ) ทั้งนี้ ก็เพื่อให้สามารถทราบถึงความเกี่ยวพันและความแตกต่างระหว่างเครื่องดินเผา ณ แหล่งต่างๆ ทำให้มีความรู้อันสำคัญเกี่ยวกับการกำหนดอายุของโบราณสถานและ การศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งต่าง ๆ

ความสำคัญและความสนใจต่อวัตถุที่ค้นพบเมื่อเร็ว ๆ นี้ ตลอดจนผลที่ได้รับของกองโบราณคดี สมควรที่จะทำให้ประชาชนทราบกันกว้างขวางยิ่งกว่านี้

โบราณวัตถุหลายชิ้นเป็นต้นว่า เศียรพระศรีอารียเมตไตรยที่จังหวัดนครราชสีมา ใหญ่ที่นครปฐม ธรรมจักรมีจารึกที่อำเภอกำแพงแสน ตลอดจนโบราณวัตถุที่ค้นพบเมื่อเร็ว ๆ นี้ (ที่ตำบลคูบัว บ้านบน อำเภออู่ทอง ฯลฯ) สมควรที่จะได้รับการเผยแพร่ให้แพร่หลายทั้งในและนอกประเทศไทย ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่การค้นคว้าและเพื่อความมีชื่อเสียงของสมบัติโบราณคดีของประเทศไทย การกระทำเช่นนี้อาจทำได้ ๒ ทางคือ เพิ่มการจัดตีพิมพ์หนังสือแบบ “แผนผังและรายงานการสำรวจและขุดค้นโบราณสถานทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” ให้มากยิ่งขึ้น หรือเผยแพร่วิทยาสารศิลปการให้มากขึ้น (โดยเฉพาะคุณลักษณะของภาพต่าง ๆ ที่นำลงตีพิมพ์) และต้องเพิ่มการจัดตีพิมพ์เป็น ๒ ภาษาให้มากขึ้น (เป็นต้นว่ามีการสรุปเป็นภาษาอังกฤษก่อนข้างละเอียดของบทความที่นำลงตีพิมพ์แต่ละบท)

ปัญหาที่ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงต่อไปนี้เป็นปัญหาที่อยู่ในขอบเขตจำกัดและเกี่ยวข้องโดยเฉพาะแห่ง ๆ ไป

ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ข้าพเจ้าขออ้างถึงความสำคัญเป็นพิเศษว่า การซ่อมแซมประติมากรรมดินเผา ซึ่งค้นพบที่ตำบลคูบัว (โดยเฉพาะพระเจดีย์หมายเลข ๔๐) จำต้องจัดทำต่อไป การซ่อมแซมนี้ทำให้ข้าพเจ้าทราบถึงการปรากฏมีรูปภาพของพุทธศาสนาลัทธิมหายานก่อนที่จะได้รับอิทธิ-

พลศิลปศรีวิชัยและแสดงให้เห็นว่ามีความคล้ายคลึงกับศิลปอินเดียแบบหลังคุปตะ เนื่องจากประติมากรรมบางรูปที่จะต้องซ่อมมีขนาดใหญ่มากและข้าพเจ้ามีเครื่องมือจำกัด ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถซ่อมให้สำเร็จ หรือถ่ายรูปประติมากรรมเหล่านั้นได้ แต่การซ่อมเช่นนี้ก็ยังคงกระทำให้สำเร็จ ทั้งนี้เพื่อป้องกันรักษาประติมากรรมเหล่านั้นรวมทั้งเพื่อการศึกษา การซ่อมแบบนี้จำต้องกระทำแก่ชิ้นส่วนของลวดลายทางสถาปัตยกรรมด้วย เพราะเหตุว่า ข้าพเจ้าไม่สามารถจะกระทำได้แม้ว่าจะพยายามสักเพียงใด (ได้กล่าวถึงข้อขัดข้องมาแล้วข้างต้น) ข้าพเจ้าทราบถึงความสำคัญเป็นพิเศษของชิ้นส่วนเหล่านั้นสำหรับการค้นคว้าเกี่ยวกับวิวัฒนาการของศิลป และเนื่องจากเรายังไม่ทราบกันดีเกี่ยวกับเรื่องนี้ในศิลปทวารวดี การซ่อมที่จะต้องกระทำนี้จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ข้าพเจ้าได้เห็นในโรงเก็บของของพิพิธภัณฑ์สถานจันทรเกษม ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีประติมากรรมชิ้นพิเศษที่น่าสนใจมาก (สมัยทวารวดี ศรีวิชัย และอยุธยา) แม้ว่า จะชำรุด และข้าพเจ้าก็ได้กล่าวถึงไว้แล้วในรายงานฉบับนี้ แม้ว่าจะไม่น่าจะนำประติมากรรมเหล่านั้นไปจัดตั้งแสดงเพราะเหตุว่าชำรุด และความสนใจก็มีอยู่ในทางค่านิเวศการยิ่งกว่าทางด้านสุนทรียภาพ แต่ก็ควรจะจัดตั้งประติมากรรมเหล่านั้นให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสมสำหรับการรักษาและศึกษาได้สะดวกยิ่งขึ้น

วัตถุชิ้นที่สำคัญๆ จากกรุพระปรารักษ์วัดราชบูรณะควรจะซ่อมแซมได้โดยไม่ยากลำบาก การซ่อมแซมเช่นนี้ จะแสดงให้เห็นทั้งประชาชนและผู้เชี่ยวชาญได้เห็น ถึงลักษณะอันแท้จริงของวัตถุที่สำคัญๆ เหล่านี้ ปัจจุบันนี้ย่อมเป็นการยากมากที่จะคาดคะเนถึงลักษณะดั้งเดิมของวัตถุเหล่านั้นได้

ที่พิพิธภัณฑสถาน รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย รวมทั้งพิพิธภัณฑสถาน เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ข้าพเจ้ารู้สึกชื่นชมมากในการจัดแสดงโบราณวัตถุตามวิชาการแบบใหม่แต่ก็ควรจัดตั้งประติมากรรมให้ห่างออกมาจากผนังมากพอที่ผู้ค้นคว้าจะสามารถเข้าไปศึกษากันหลัง (ซึ่งมักให้ความรู้ที่สำคัญมาก) เช่นเดียวกับด้านหน้า

การจัดตั้งขึ้นใหม่ในสวนและภายในพิพิธภัณฑสถานเองเกี่ยวกับชั้นส่วนที่ลอกแบบมาจากโบราณสถานต่าง ๆ เป็นสิ่งที่น่าสนใจมาก และข้าพเจ้าก็หวังว่าจะได้กระทำเช่นนี้ให้มากขึ้นอีก ทั้งนี้ ถ้าคำนึงถึงอันตรายที่กำลังคุกคามบรรดาวัตถุหลายเครื่องประดับทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานต่างๆ อยู่ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นประโยชน์เช่นเดียวกัน ถ้าจะทำการก่อสร้างเสาเครื่องปั้นดินเผาแบบสุโขทัยขึ้นท่ามกลางการจัดตั้งใหม่ของสิ่งอื่น ๆ เตาแบบสุโขทัยนี้อาจใช้เปรียบเทียบเพื่อความรู้เกี่ยวกับเตาแบบชะเลียงได้

อาจจัดรวมเอาประติมากรรมที่มาจากเมืองกำแพงเพชรไว้ ณ ที่แห่งเดียวกันได้เช่น

เดียวกัน ปัจจุบันนี้ประติมากรรมเหล่านี้แบ่งแยกอยู่ระหว่างห้องเก็บของของกรมศิลปากรและที่หน่วยๆ

เพื่อข้อแนะนำของข้าพเจ้าเกี่ยวกับพิพิธภัณฑสถาน ข้าพเจ้าใคร่ขออนุญาตแนะนำอีกข้อหนึ่งว่า สมควรที่จะใช้เงินจำนวนหนึ่ง ถ้าสามารถทำได้ เพื่อจัดซื้อโบราณวัตถุต่างๆ ที่มีผู้ซุกค้นพบโดยบังเอิญ เนื่องจากไม่มีจำนวนเงินเพียงพอในขณะที่ต้องการ วัตถุเหล่านี้จึงมักจะหายไปโดยไม่ทิ้งร่องรอยไว้เลย ข้าพเจ้าได้ยื่นหลายครั้งถึงเครื่องทองซึ่งมีผู้ชายให้แก่ช่างทองเพื่อนำเอาไปหลอมต่อไป (ที่บ้านโลกบิบบ) การกระทำเช่นนี้เป็นผลเสียหายอย่างยิ่งแก่การค้นคว้า

ข้าพเจ้าไม่สามารถจะจบรายงานของข้าพเจ้าได้โดยปราศจากคำขอบพระคุณอย่างจริงใจและแน่นแฟ้นแก่ท่านอธิบดีกรมศิลปากรและแก่ ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล ท่านทั้งสองนี้ได้ช่วยทำให้การสำรวจของข้าพเจ้าสามารถเป็นจริงขึ้นมาได้

แม้ข้าพเจ้าจะรู้สึกเสียใจอยู่เสมอว่า ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล ต้องทรงติตราชการอยู่ในทวีปยุโรป ในขณะที่เราอาจทำงานร่วมกันได้ภายในประเทศไทย แต่ข้าพเจ้าก็จำต้องขอกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า ความเข้าใจอย่างถึถ้วนและความปรารถนาที่อยู่เสมอของท่านอธิบดีกรมศิลปากรที่จะทำให้งานที่ข้าพเจ้ากำลังทำอยู่ดำเนินไปได้โดยสะดวก ได้ทำให้งานค้นคว้าของข้าพเจ้ามีผลอย่างที่สุดและน่าชื่นชมที่สุด

ข้าพเจ้าต้องขอขอบคุณแก่ท่านภัณฑารักษ์
ทั้งหลายแห่งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
แก่นายชิน อยู่ดี สหายเก่าแก่ของข้าพเจ้า แต่
บรรดาท่านภัณฑารักษ์แห่งพิพิธภัณฑสถาน ณ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สุโขทัย และอำเภอ
อุททอง ทั้งนี้ ก็เนื่องจากความช่วยเหลือและ
ความไว้วางใจที่ท่านเหล่านั้นได้ให้แก่ข้าพเจ้า
ตลอดเวลา ข้าพเจ้าขอขอบคุณ นายสมศักดิ์
รัตนกุล ผู้นำทางที่กะตือรือร้นและผู้ติดตามที่
ตั้งใจและอุทิศตน นายกัมพล อิมจิตร ผู้ร่วม
งานอย่างประเสริฐในงานทุกอย่างของข้าพเจ้า
ทั้งทางด้านคัลลอกคิลลาจารึก และทางด้านการ
ขุดค้น ในขณะที่ข้าพเจ้าก็ลืมไม่ได้ที่จะ
ต้องขอขอบคุณบรรดาเจ้าหน้าที่ในพิพิธภัณฑ-
สถานแห่งชาติ และเจ้าหน้าที่ขุดค้นที่อำเภอ

อุททอง ซึ่ง ได้ให้ความอ่อนน้อมและความ
ปรารถนาดีต่อข้าพเจ้าทุกโอกาส

แม้ว่า ณ ที่ข้าพเจ้าไม่สามารถจะออกนาม
ได้ถึงทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือแก่การค้นคว้า
ของข้าพเจ้า ไม่ว่าจะมากหรือน้อย แต่ข้าพเจ้า
ก็ต้องกล่าวเป็นพิเศษถึงความขอบพระคุณอย่าง
สูงแก่ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร พระเจ้าวรวงศ์-
เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล พลอากาศตรี
มนตรี หาญวิชัย และแคสหายของข้าพเจ้า คือ
นาย Alexander B. Griswold ความช่วยเหลือ
และความสนับสนุนที่ท่านผู้นี้ ได้ให้แก่ข้าพเจ้า
ในทุกทาง ได้ช่วยให้งานสำรวจของข้าพเจ้า
สำเร็จลงด้วยดี.

กรุงปารีส มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ดร. จอง บวสเซลลีเย่
(Dr. Jean Boisselier)

